

P.F. KAZİMİ

**TÜRK XALQLARININ
KİTAB VƏ KİTABXANA
MƏDƏNİYYƏTİNİN
MƏNBƏŞÜNASLIĞI
(MANAQRAFİYA)**

Bakı – Mütərcim -2014

Elmi redaktor; Əməkdar elm xadimi ,Tarix elmləri doktoru ,
professor **Xələfov A.A.**

Rəyçilər; Filoloji elmlər doktoru,professor **Ramiz Əsgər**
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dos. **Knyaz Aslan**

Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana
mədəniyyətinin mənbəşünaslığı. *Manaqrafiya*.- Bakı, 2014. 200 s.

© P.Kazımi, 2014

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNBƏYİ VƏ MƏNBƏŞÜNASLIĞI

Hər bir xalqın kitab və kitabxana tarixi onun milli təkamülündə mədəni simasını tam gerçəkliyi ilə ortaya çıxarmağa imkan verir. Kitab və kitabxana tarixi anlayışları yazı, əlifba, kitab, oxucu, təhsil, kitabxana, xəttatlıq, miniatur sənətkarlığı və bir sıra digər istiqamətlərdə insan fəaliyyətinin məhsullarını ümumiləşdirərək öyrənir, bununla da milli və regional mədəni inkişafın bitkin mənzərəsini yaratmaqda əvəzsizdi.

Türklər 5min illik tarixləri boyunca dünyanın ən böyük və qüdrətli bir neçə dövlətinin qurucuları oldular. Motun (Börü Tonqa), Atilla, Kapgan Kagan, Alp Arslan, Əmir Teymur, Fatih Sultan Mehmet, Şah İsmayıl Xətai, Mustafa Kamal, Heydər Əliyev kimi böyük dövlət adamlarını yetişdirərək bu günkü dünyanın formalaşmasına kömək etdilər

Tədqiqatçı Ramiz Əsgər ortaq türk ədəbiyyatının qədim və orta dövrünü xarakterizə edərkən maraqlı bir konsepsiya irəli sürür: "Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar

türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri "Dədə Qorqud" dastanı, "Manas" dastanı," Qutadqu Biliq", "Divanü lüğat-it-türk" əsəridir."(X)

Mənbələrin qiymətləndirilməsində belə bir yanaşmanı ən düzgün yanaşma hesab edərək tədqiqatımızın ümumi konsepsiyasını müəyyənləşdirdik.

Bu istiqamətdə indiyə qədər bir çox mütəxəssis əsərlər yazmış, məqalələr və kitablar çap etmişlər. Azərbaycan, Türkiyə, İran(farsdilli mənbələr) və Rus sovet alimlərinin tədqiqatları diqqətimizi daha yaxından cəlb edir. Bununla belə dünyanın digər dillərindən tərcümə olunmuş və istifadə imkanı yaradılmış mənbələri də tədqiqatımıza cəlb etmiş və mövcud ədəbiyyat kütləsini əsasən üç qrupa ayırmışıq.

1.İlkin mənbələr. 2.Mötəbər mənbələr. 3.Digər mənbələr.

Qeyd olunan məlumat mənbələrinin və informasiya kütləsinin çoxluğu tələb edir ki tədqiqatı rəşional bir sistem daxilində müəyyənləşdirək və həm coğrafi arealı, həm də tarixi periodu məhdudlaşdırmayaq. Problemin hassaslığı tələb edir ki, əhəmiyyətindən asılı olmayaraq bütün növ tədqiqatlar öyrənilsin, təsnifləşdirilsin və tənqidi qiymət alaraq referatlaşdırılsın. Məhz bu məqsədlə tədqiqatın sonuna tövsiyə olunan ədəbiyyatın bibliografiyasını əlavə etmək qərarına gəldik.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin mənbəyi böyük coğrafi arialda mədəni mərkəzlər, görkəmli şəxsiyyətlər,

şairlər, mütəfəkkirlər, hökmdarlar, elmi, dini və təhsil mərkəzləri, eləcədə ayrı-ayrı türk xalqları, boyları və dövlətləri olmuşdu.

“Türk” sözü əski mənbələrdə müxtəlif tələffüzlərdə qeyd edilmişdir(Herodotda “Tarkita”, Hind mənbəyində “Turuxa”, Çin mənbəyində “Tukuyə” və sairə). VII əsrdə Orxon yazılı abidələrində bugünkü tələffüzlə millət və dövlət mənasında işlədilmişdir. Eləcədə “Türk” sözünə törəmək, güc və qüvvət,məğfər və intizamlı kimi müxtəlif mənalar da verilmişdir. Belə hesab edilir ki,”türk” sözü Göktürk dövlətini quran (552-ci il) və onu idarə edən Aşına (aşmaqdan) ailə qəbiləsinin adı olmuş və sonradan bütün millətə və bu dildə danışan ellərə şamil olmuşdur.

Mahmud Kaşqarının Türk sözünə verdiyi şərh türk xalqlarının mənşəyi baxımından diqqəti cəlb edir. Beləki tədqiqatın obyektı türk xalqlarının mədəniyyətidir .

-"Türk: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır.Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır..."Türk"sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda "bəşər" sözü kimi çoxluq və cəm bildirir." (II cild s.357-358) M.Kaşkariyə etimad etməməyə heç bir əsasımız yoxdur.Mənbəyin mövzusu,quruluşu və əhəmiyyəti haqqında ayrıca bəhs ediləcək.

Göründüyü kimi türk fenomeni - etnosun yaranması, tarixi, mədəniyyəti və dünya sivilizasiyasına göstərdiyi xidmətlərin öyrənilməsi və təhlili son dərəcə mürəkkəbdır.

Bir sıra tədqiqatçılar türk xalqlarının bir qrupunu dünya mədəniyyətində oynadığı əhəmiyyətli rolunu qeyd edir və tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparır. Bununla da etnosun bütövlüyü və birliyi sual altına düşür. Türk fenomeni böyüklüyü, bütövlüyü, dünyaya açıq olması, tolerantlığı, etnik özünəqapanmadan uzaq olması, din, dil, əlifba çərçivəsində məhdudlaşdırmamaqla özünü ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, ən qədim zamanlardan türklər bir neçə dildə danışmış, bir necə əlifbada yazmış və böyük bir coğrafiyada dominant xalq olmuşdu. Beləliklə türk xalqlarının kitab və kitabxana tarixi mədəni insan cəmiyyətinin inkişafının ümumi konturlarını göstərən vacib bir tədqiqat istiqamətidir. Türk xalqları üçün əlifba, yazı, yazı materialı, kitab, kitabxana xüsusi anlam daşımış, dünyanı dərk etmək, digər insan toplumları ilə əlaqə saxlamaq, öz həqiqətlərini ifadə etmək, digərlərinin həqiqətlərini öyrənə bilmək, bir sözlə dövrün mühüm informasiya kommunikasiya vasitəsi olmuşdur. Bir çox digər, xüsusilə də kiçik xalqlardan fərqli olaraq əlifba, yazı və kitab lokal dini maraqlara, xalqların özünü təcrid maraqlarına, regional idarəetmə vasitəsinə çevrilməmişdi. Məsələn, IX əsrdə Rusiya yeni dini inancları qəbul etməklə yeni əlifba da qəbul edir. Bu əlifda İsa Məsihin dövrünün əlifbası və ya xristianlığın yayıldığı əlifba da deyildi. Kiril və Mefodi Latın əlifbası əsasında yeni Rus əlifbasını tərtib edərkən əksər latın əlifbası işarələrinin ifadə etdikləri səsləri dəyişərək yeni əlifba yaradır. Məqsəd etnik qrupların

dini birliyə məruz qalmaqla integrasiyasının, bununlada etnik transformasiyasının qarşısını almaq idi.

İnformasiyanın nəhəng təsir gücünü həm antik, həm də orta əsr hökmdarları, mütəfəkkirləri, din xadimləri bilir və qeyd olunan texnologiyaları tətbiq edirdilər. Bu texnologiyaların tətbiqini xristianlığın Qafqazda yayılması zamanı da müşaət etmək olar. Alban, Gürcü və erməni əlifbalarının tərtibi zamanı "yaradıcı" və "daşıyıcı" əlifbalardan imtina olunaraq yeni qrafik quruluş tətbiq olunur və eyni işarələrə müxtəlif səslər yüklənməklə etnik qrupların izolyasiyası təmin edilmişdi.

Türklər dünyada yazısı, yəni özlərinə aid bir neçə əlifbası olan öndər toplumlardan biridir. Bu gün məqsədli olaraq Orxon və ya Yenisey əlifbası deyə də adlandırılan bu yazı sisteminin zaman-zaman başqa xalqlardan türklərə keçdiyinə dair iddialar varsa da, hələ ki bu vəziyyət elmi sübut edilməmişdir. Mövzuya aid olduğuna görə bunu da qeyd edək ki, əlifbanın "runik" deyə adlandırılması qədim skandinav yazılarının münasibətindən qaynaqlanır ki, "runik" sözü skandinavca "sirr, əsrar" mənasını verir. Kök Türk (Türük Bil) Əlifbası şəklində də adlandırılan milli türk yazısı türkcədəki bütün səsləri göstərməsi baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu hərflər türkcənin səs uyumuna görə hazırlanmışdır deyən mütəxəssislər daha inandırıcıdır. Onlar bu əlifba vasitəsi ilə oxumağı, yazmağı öyrəndikləri kimi, millətlərarası

anlaşmalarda da bu yazıdan istifadə edir və Asiyanın müxtəlif xalqları da bundan yararlanırdılar.

Uyğur türkləri Soqd mənşəli olduğu söylənilən bir əlifbanı yaratdılar və özlərindən kənar bir sıra toplumların da istifadə etməsinə vasitəçi oldular. Moğollar uyğurları məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra onların güclü mədəniyyətinə tabe oldular və uyğur yazısından istifadə etməyə başladılar. Nəhayət, uyğur katibləri və dövlət işçiləri bütün sivil idarələri əllərinə keçirdilər. Çingiz xanın nəvələrinin dövründə Mavərrənnəhr, Xorasan və İraqdakı dəftərxana məmurlarının çoxu uyğurlar idi. Bu gün moğol millətinin əlifbası hələ də milli uyğur türk yazısıdır.

Uyğurların kitabları kağız üzərinə ya əl ilə yazılır ya da basılırdı. Bu, Çin kağızından fərqli idi. Uyğurların özlərinin kağız emal üsulunun olması da bir həqiqətdir. IX və X əsrlərdə çinlilərin blok basqı üsulu ilə çoxaltma texnologiyasından fərqli olan bir basqı sənəti tətbiq olunurdu. Sərt ağacdən tək-tək hərəkətli uyğur hərfləri ilə kitab basmağı ilk olaraq həyata keçirmişlər. Türküstandakı müxtəlif qazıntılar nəticəsində torbalar içində belə hərflər tapılmışdı ki, bu da fikrimizi sübut edir. Uyğur türklərinin bu şəkildə kağız və mətbəə üsullarındakı yenilikləri insan cəmiyyətinin inkişafına xidmət etmişdi. Elmi biliklərin yayılmasında son dərəcə önəmli bir yerə sahib olan Türklər xüsusi araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Türk köçlərinin xüsusilə qərbə doğru olması və burada məcburən fərqli siyasi

quruluşların və mədəniyyətlərin olması yeni türk mədəni çevrələrinin də ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Mədəniyyətlərin və dillərin inteqrasiyası zamanı, daha mükəmməl əlifbanın tətbiq olunması ehtiyacı gündəmə gəlirdi.

Türk xalqları və dövlətləri.

Ən qədim zamanlardan müxtəlif türx xalqlarının adlandırılması ilə əlaqədar fərqli baxışlar mövcuddur. Nüfuzlu Rusiya tədqiqatçısı M.Z.Zakiyev özünün "Turkskaya lingvisticseskaya arxeologiya" əsərində qeyd edir ki, bulqar-tatarları özlərini heç bir zaman türk olaraq adlandırmayıb və türk anlayışı XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçılar tərəfindən dövriyyəyə daxil edilmişdi. Ümumiyyətlə türk xalqlarının çox sayda müxtəlif adlarla adlandırılması bütün tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdi. Məhz bu cəhətdən müvafiq tədqiqatların elmi mötəbərliyi məsələsi gündəmə gəlir.

Yeri gəlmişkən Mahmud Kaşkarinin Türk sözünə verdiyi şərh də xatırlatmaq yerinə düşər. Beləki tədqiqatın obyektı türk xalqlarının mədəniyyətidir, qısaca desək "türklərdir".

- "Türk: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır .Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır..." "Türk" sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda "bəşər" sözü kimi çoxluq və cəm bildirir." (II cild s.357-358) M.Kaşkariyə etimad etməməyə heç bir əsasımız yoxdur. Mənbəyin mövzusu, quruluşu və əhəmiyyəti haqqında ayrıca bəhs edilir.

Uzun müddət türklərin yaşadığı coğrafiyanı gəzməmiş M.Kaşkari öz əsərində 30-dan yuxarı türk ləhcəsini o cümlədən oğuz, qıpcaq, karluk,

bulqar və digər türk dilində danışan xalqlar haqqında geniş məlumat verir.

Belə hesab etmək olar ki türk insanları əsasən üç formada adlandırılmışlar:

- 1.Boyların və ya tayfaların adı ilə.
- 2.Yaşadıqları coğrafi adlarla.
- 3.Digər xalqların verdiyi adlarla.

Bir qrup tədqiqatçılar 30, bəziləri 60 müxtəlif adlarla, müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının adını çəkir. Tədqiqatçı Mədət Çobanov "Türkün qızıl kitabına"(Rəfiq Özbək) istinad edərək Türk xalqlarının 112 tanınmış dövlət qurumu haqqında məlumat verir. Bunlar arasında 15 imperatorluq, 38 dövlət, 34 bəylik, 4 atabəylik, 16 xanlıq, 5 cumhuriyyətin adı çəkilir. A.N.Qumilovun tədqiqatlarında da çox sayda türk uluslarının adı çəkilir ki, bunların bir hissəsi böyük köçlər zamanı adları əvəz olunur, yeni adlar qoyulur, coğrafi adlarla adlandırılır, bəzi hallarda əsarət altına düşərək adları zorla dəyişdirilir. Məsələn, Çar Rusiyası zamanı azərbaycanlılara qafqaz tatarları, qazaxlara qırğız deyər müraciət etmişlər ki, bir sıra areallarda bu proses bu gün də davam edir.

Tədqiqatçı F.Mustafa Araz nəşriyyatında 2012- ci ildə çapdan çıxmış "100 tyurkskix etyudov" ensiklopediyasında hal-hazırda mövcud olan 100 adda türk dillərini təsnifləşdirir:

1) Azərbaycanlılar, 2) Altaylılar, 3) Arqular. 4) Qıpçak erməniləri, 5) Atuşlular, 6) Balkarlar, 7) Barabınlilər, 8) Baraqunilər, 9) Basmılılar, 10) Başqırdlar. 11) Beltırlər, 12) Besermyanlar, 13) Bulqarlar, 14) Qaqauzlar, 15) Dulqanlar, 16) İkanlı karabulaklılar, 17) İli türklər, 18) İliylilər və ya kuldjinlər, 19) Kazaxlar, 20) Kanlı, Kanqlı, Kanqli, 21) Cənubi Kappadokiyalılar, 22) Karaimlər, 23) Karakalpaklar, 24) Karamanilər, 25) Karamanlılar, 26) Karaçaylılar, 27) karluklar, 28) Kaşqaylılar, 29) Kereilər, 30) Kereitlər, 31) Göy-Monçakçılar, 32) Qırğızlar, 33) Krımçatlılar, 34) Koybalılar, 35) Kumadinlər, 36) Kumıklar, 37) Kuraminlər, 38) Kızıllılar. 39) Yenisey Qırğızları, 40) Lebedinlər, 41) Lobnorlar, 42) Manqıtlar, 43) Maymınlar, Maymalar, 44) Mesxetilər, 45) Meşerlər, 46) Mişarlar, 47) Naqaybaklar, 48) Naymanlar, 49) Çöl Noqayları, 50) Budjak Tatarları (Noqaylar), 51) Oyratlar, 52) Pontiçlər, 53) Salarlar, 54) Sarıq-Yuqurlar, 55) Soyotçatanlar, 56) Soyotlar, 57) Sonkorlar, 58) Tatarlar, 59) Alabuq-Noqay Tatarları, 60) Astraxan Tatarları, 61) Barabın Tatarları, 62) Krım Tatarları, 63) Kıryaşen Tatarları, 64) Sibir Tatarları, 65) Saqay Tatarları, 66) Dağ Tatları, 67) Telenqitlər, 68) Teleutlar, 69) Teptiyarlar, 70) Tofalar, 71) Türkmənlər, 72) Türkiyə türkləri, 73) Turxmənlər, 74) Tuvalılar, 75) Tubalar, 76) Tuvinlər (todjinlər), 77) Turkomanlar, 78) Turfanlar, 79)

Xorasan türkləri, 80) Özbəklər, 81) Uyqurlar, 82) Urumlılar, 83) Fuyuy qırğızları, 84) Çalkanlılar, 85) Çulımlılar, 86) Çuvaşlar, 87) Xakaslar, 88) Xalaclar, 89) Xotonlar, 90)Çalkın Yunanları, 91) Çaatanlar, 92) Çenqelilər, 93) Şarlar, 94) Şorlar, 95) Çalklar, 96) Eynu və ya Abdallar, 97) Yuryuklar, 98) Yuyqurlar, 99) Yakutlar, 100) Yarınlılar,

Göründüyü kimi türk fenomeni-etnosun yaranması, tarixi, mədəniyyəti və dünya sivilizasiyasına göstərdiyi xidmətlərin öyrənilməsi və təhlili son dərəcə mürəkkəbdir.

Bir sıra tədqiqatçılar türk xalqlarının bir qrupunu dünya mədəniyyətində oynadığı əhəmiyyətli rolunu qeyd edir və tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparır. Bununla da etnosun bütövlüyü və birliyi sual altına düşür. Türk fenomeni böyüklüyü, bütövlüyü, dünyaya açıq olması, tolerantlığı, etnik özünə qapanmadan uzaq olması, din, dil, əlifba çərçivəsində məhdudlaşdırmamaqla özünü ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, ən qədim zamanlardan türklər bir neçə dildə danışmış, bir neçə əlifbada yazmış və böyük bir coğrafiyada dominant xalq olmuşdu.

İndi isə bir neçə türkdilli xalqlar və onların yaratmış olduqları dövlətlər, dil, mədəniyyət və ədəbiyyat haqqında məlumat verək.

Uyğurlar: Uyğurlar sayına görə Türkiyə türkləri, Azərbaycan, özbək, qazax və tatarlardan sonra altıncı türk xalqıdır.

Uyğur xalqının əsas hissəsi Çin Xalq Respublikasında yaşayır. BMT-nin 1991-ci il statistik məlumatına görə, Çində 9 milyondan, Əfqanıstanda 2 milyondan çox uyğur yaşayır. 1989-cu il əhalini siyahıyaalmaya görə əsasən, Qazaxıstan və Qırğızıstan Respublikalarında 262.129 nəfər uyğur yaşayır.

Uyğurlar toplu halında əsasən Çin Xalq Respublikasının qərbində Şərqi Türküstanda yaşayırlar. 1955-ci ildə Sintzyan-Uyğur Muxtar Rayonu yaradılmışdır ki, uyğurlar onun əhalisinin əksəriyyətini təşkil edir. Bundan başqa uyğurlar Qazaxıstan Respublikasının da cənubunda toplu halında yaşamaqdadırlar.

XIV əsrdən başlayaraq uyğurların soyadı tədricən unudulmuş, onların ümumi adı olmamış və onlar özlərini yaşadıkları yerin adı ilə adlandırmışlar. Məsələn: Ağsuda yaşayanlar ağsuluq, Kaşkarda yaşayanlar kaşğarlıq və s.

Kaşğar əyaləti mancurlar tərəfindən işğal edildikdən sonra burada yaşayan uyğurlar tarançi, yəni əkinçi adlandırılmağa başlayır. 1881-1883-cü illərdə Rusiyanın Cetusı və Qazaxıstanın cənub əyalətinə köçən uyğurlar da tarançi adlanır. Bundan başqa 1917-ci ilə qədərki rus dilində yazılmış elmi ədəbiyyatda uyğurları sart, Şərqi Türkistan tatarları da adlandırılmışlar. Uyğur adı sovet uyğurlarının 1921-ci ildə Daşkənddə keçirilmiş qurultayında qəbul edilmişdir və beləliklə, XIV əsrə qədər mövcud olmuş qədim etnonim bərpa edilmişdir. Uyğur Muxtar Rayonunda (Çin) yaşayan

uyğurlar sonralar,tədricən öz soyadlarını bərpa etmişlər və hal-hazırda bu ad bütün uyğurlar tərəfindən qəbul edilmişdir.

Görkəmli alim Ramiz Əsgər M.Kaşkarinin divanına əsaslanaraq qeyd edir ki, Uyğurlar kağızı və (literi) mətbəə şriftini ilk kəşf etmiş bir türk boyudur. XI əsrdə onlar Urumçi, Turfan, Beş Balık, Hami şəhərlərində və ətrafdakı bölgələrdə yaşayırdılar. Kansu bölgəsindəki sarı uyğurlar tanqutların hakimiyyəti altına girmiş, bir qismi isə qərbə köç etmişdi. «Divan»da uyğurlar haqqında xeyli məlumat verilir. Onların İskəndərlə savaqları, şəhərləri, ləhcəsi, əlifbası, atalar sözləri barədə bilgilər verilir.

Uyğur dili və Uyğur ədəbiyyatı: Oğuzlar (doğğuz oğur-uyğur) Göktürk dövlətini yıxıb, onların yerinə keçəndən (745) az bir müddət sonra, üçüncü xaqanları Buğu xan mani dinini qəbul edib, onu öz dövlət dini qəbul etdi (h. 142\m. 763). Bundan sonra Mani dini ilə bərabər, mani dininə inanan Soğd missionerləri vasitəsilə Mani yazısı da türklər arasında yayıldı. Göktürk yazısı tərk edildi. Uyğurların ikinci xaqanı Moyin Çor üçün tikilən abidə göktürk yazısı ilə olduğu halda, bundan sonrakı yazılı mətnlər yeni yazı ilə yazılmağa başlandı. Yeni yazı soğd yazısında bəzi dəyişiklər edərək icad edilib, uyğur yazısı adlandırıldı. Uyğur yazısı türklər arasında Mani, Budda və İslam dini yayılandan sonra da uzun əsrlər işləndi və XVI əsrə qədər davam etdi.

Uyğur əlifbası sağdan sola yazılır, 18 hərfdən ibarətdir və türk dilinin xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün kifayət deyildi. Bu əlifbada “p”, “b”, “f” səsləri üçün bir hərf vardır, “g” səsi üçün də bir hərf mövcuddur. “O”, “u”, “ö” “ü” üçün də yalnız bir hərf vardır. Uyğur dili göktürkcənin davamıdır .

Uyğur yazısının tarixi eramın əvvəllərinə gedib çıxır. Onlar əvvəllər Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə etmiş və sonra soğd əlifbası əsasında qədim uyğur əlifbası yaratmışlar. Qədim uyğurlar hər iki əlifba ilə bir hissəsi orijinal, bir hissəsi hind, Çin, toxar dillərindən tərcümə edilmiş zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Uyğur dilində yazılmış bədii əsərlərin tarixi bizim eramın IV-V əsrlərinə aid edilir.

Türklərdə ilk kitabxanaların quruluşuna dair məlumatlar Orta Asiyada Uyğur Türkləri tarixində rast gəlinir. Tanınmış Moğol tarixi tədqiqatçısı Marujo d'Ohsonn bir çinli səyyahdan eşitdiklərinə əsasən uyğur məmləkətlərində xalqın istifadəsi üçün açılmış ümumi kitabxanaların olduğunu bildirmişdir. Bu kitabxanada mövcud olan 30.000-ə yaxın əlyazma əsəri Qaraxoca və Turfan qazıntılarında qərblilərin əlinə keçmişdir. Türk və Şərqi Türküstan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti olan bu tapıntıları qərb tarixçilərindən ilk dəfə Sir Aurel Stein görmüşdür. Uyğurlara aid bu kitabxana So-Ço çayının şərqindəki bir surun cənubuna qədər gələn Tun-Huang vahəsindəki Bin Buda

mağaralarında bir rahib tərəfindən tapılmışdır. Ancaq bu kitabxana ilk tapıldığı vaxtda buradakı kitablara əl vurmaq mümkün olmamışdır. Çünki kitabların tapıldığı Bin Buda mağarası ətrafda yaşayan əhaliyə görə müqəddəs hesab olunurdu. Ancaq Steinin gözəl sözləri, inandırıcı dəlilləri və çinli rəhbərlərin köməyi ilə xəzinəyə girmək mümkün olmuşdur. Xəzinə Steinin təxmininə görə, 1000 il gizli qalmışdır. Bu kitab xəzinəsinin qapıları da düşmənin təcavüzünə qarşı freskalar ilə örtülmüşdür. Əsərlər burada çox uzun müddət qalmış olmalarına baxmayaraq xarab olmadan günümüzdə qədər gəlib çıxma bilmişlər. Stein bu əsərləri gördükdən sonra Çin dilinə aid əsərlər xaric digərlərini mağaradan çıxardaraq tədqiq etmiş və 24 sandıq tutumunda əlyazma tomarı və rəsm sənətinə aid əsəri Londondakı evinə göndərmişdir. Qədim uyğur ədəbiyyatı nümunələri, heç şübhəsiz, qədim uyğurların bədii təfəkkürünün məhsuludur. Lakin heç bir xalq boşluqda yaşayıb inkişaf etmir, onu əhatə edən xalqlarla daim siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni təmasda olur. Bu baxımdan qədim uyğurlar istisna təşkil etmir. Buna görə də qədim uyğur mədəniyyətinin inkişafında uyğurların qonşuları Çin, Hind və İran xalqlarının da payı olmuşdu. Eyni zamanda qədim uyğurlar da onunla təmasda olan xalqların mədəniyyətinə təsir göstərmişlər.

740-cı ildə Uyğur dövləti qırğızlar tərəfindən işğal olundu və dağıdıldı. Bundan sonra uyğurların bir qismi Tarım-Turfan

hövzəsinə gedib Hoçunu mərkəz seçərək, Uyğur dövlətini qurdular, bir qismi də Çinə, Kaansuya gedib, Çinə tabe oldular.

Uyğur ədəbiyyatı yeni ərazilərdə də davam edir, yeni məzmun daşıyır və mənsur əsərlərlə zənginləşirdi. Bu ədəbiyyatın iki xüsusiyyəti qeyd olunur: birinci dini motivlərlə olması, digəri daha çox tərcümə əsərlərinə təmaül olması. Tərcümə çincə, sanskritcə, tibetçə, toxarca və soğdıcadan olmuşdur.

Uyğur ədəbiyyatını iki qismə ayırırlar:

1. Maniçi ədəbiyyat, (yəni Mani dininə inanan uyğurların meydana gətirdiyi ədəbiyyat.)
2. Budda ədəbiyyatı.

Uyğur ədəbiyyatının tədqiqatçıları VIII yüzillikdən başlayaraq yaranan dini mətnləri də ədəbi nümunələr kimi öyrənirlər. Bunlar əsasən dua mətnləri olub ilk poetik nümunələr hesab edilə bilər.

XVII əsrdən başlayaraq yeni uyğur ədəbi dili formalaşmağa başlanır. Bu ədəbi dil orta uyğur dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, ümumxalq danışq dilinə xeyli yaxınlaşır. Uyğur dilindəki bu demokratikləşmə prosesi XVII-XIX əsrlərin şair və yazıçılarından Hirkiti, Novbati, Zəlili, Abdurehim Nizari, Molla Şakir, Molla Bilal və başqalarının əsərlərində təcəssüm etmişdir. XVII-XIX əsrlərdə Xotanda yaşamış şairə Sarıxanın şeirləri xalq arasında geniş yayılmışdır. Onun şeirlərinin bir qismi

indi də uyğurlar tərəfindən mahnı kimi oxunur. XIX əsrdə yaşamış Molla Musanın “Tarix-i Eminiye” əsəri memuar tarixi janrında yazılmışdır. XIX əsrin görkəmli şairi Molla Bilalın şeirləri xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı idi.

Tarixçi Eberhardın yazdığına görə, Çinin 1875-ci ildə yenidən Şərqi Türküstanı işğal etməsi 10 milyon insanın məhvinə səbəb oldu. Onlar arasında çoxlu istedadlı gənc şairlər, yazıçılar, sənətkarlar da vardı. Ümumiyyətlə, Şərqi Türküstanda daha çox şair və yazıçının gənc ikən dünyasını dəyişdiyi müşahidə olunur ki, bu da ölkədə irticanın hökm sürdüyünü göstərir. Türk memarlığına uyğun tikilən binalar sökülüb yerində Çin üslubunda binalar tikilirdi. Türkcə olan yer adları dəyişdirilib çinliləşdirildi. Əhali çincə oxumağa və çinlilərlə evlənməyə təhrik edildi. Milli əxlaqı pozmaq üçün qumarxanalar, meyxanalar və s. yaradıldı. Şərqi Türküstan, türk və Türküstan sözlərini işlətmək, qəzet, jurnal nəşr etmək, Türkiyədən və müsəlman ölkələrindən kitab və s. gətirmək qadağan edildi. Bu da ədəbiyyatın, sənətin, mədəniyyətin inkişafında bir durğunluq və tənəzzül yaratsa da, milli şüurun oyanişi və milli təəssübə səbəb olurdu.

Qəznəvilər: Müsəlman türklərdən ibarət olan Qəznəvi sülaləsi böyük dövlət qurub (963-1183) islamın Əfqanıstan və Hindistanda yayılmasına səbəb oldular. Bu sülalənin təsisçisi Alp Tegin və daha doğrusu, onun damadı Səbuk Tegindir. Səbuk Tegin

və ya Sübuk Tegin (yəni ordu zabiti) qarluq türklərindən olub İssik-kul civarında yaşayan Cuk adında İbir Bahadurun oğludur. 12 yaşında ikən qoşunları olan Toxsi türklərinin basqınına məruz qalıb, onlara əsir olmuş və dörd əsərdə qalandan sonra, Samani oğullarına satılmışdır. Səbuk Tegin Samanı oğullarına satıldıqdan sonra müsəlman olub orduya girmiş və samanilər ordusunda böyük rütbəyə sahib olmuşdur. Alp Tegindən sonra Səbuk Tegin Qəznəni almış və Qəznəvi sülaləsini qurmuşdur. Onun oğlu Sultan Mahmud bütün Əfqanıstan, Xorasan, İraq və Hindistanı alaraq, böyük islami türk dövlətini qurmuş və bir islam mücahidi kimi Hindistanda islamı yaymağa çalışmışdır. Sultan Mahmud, eyni zamanda fars dilinə üstünlük verib, fars dilini ərəb dili yerinə rəsmi divan dili seçmiş və fars dilinin şah əsəri və ana kitabı olan “Şahnamə”nin yazılmasını Firdovsidən istəmişdir. Onun dərbarı farsca yazan şairlərin mərkəzi olmuş və o dörd yüzdən artıq şairin yaşayışını təmin etmiş və İranın kənd və şəhərlərinə dəri farscasını yaymaq üçün minlərcə müəllim göndərmişdir.

SƏLCUQLAR: Oğuz türklərinin İran və Anadoluya böyük dəstələr halında gəlmələri səlcuqların mühacirətləri ilə başladı. Səlcuqlar Aral dəryaçası ilə Xəzər dənizi və Cəhəbi Ural dağları arasında yaşayan xəzər oğuzlarına və xüsusən qınıq qəbiləsinə rəhbərlik edən ailələrdən birinə mənsub idilər. Bunların haqqında 922-ci ildə buradan keçib Bulğar məmləkətinə gedən İbn Fədlan

tərəfindən və həmçinin 965-ci ildə təlif olunan “Hüdud əl-aləmdə” məlumat verilmişdir. Bu oğuzlar rəislərinə yabğu və ordu komdalarına subaşı deyirdilər. Bunların dini rəhbərləri olan kamların (şaman) da nüfuzları çox idi. Səlcuqların cəddi olan Səlcuq da subaşı idi. Səlcuğun atası Dukak müsəlmanlığı yeni qəbul etmişdi.

Səlcuq subaşı ikən yabğu ilə aralarında ixtilaf çıxmış yüz atlı və bir miqdar dəvə və qoyunlarla Sır-Dərya sahillərində müsəlmanlarla məskun Cənd şəhəri həvalisinə gəlmişdi. Səlcuqlar yarım əsrə qədər Mavəənnəhrdə qaldıqdan sonra Sır-Dərya oğuzları (türkmənlər) tərəfindən basqı altında qalmış və cənuba tərəf, yəni Xorasan keçməyə məcbur olmuşlar. Səlcuq 994-cü ildə vəfat etmiş və dörd oğuldan (Mikail, İsrail (Arslan), Yusif və Musa) Mikail öldüyü üçün İsrail (Arslan) yabğu təyin edildi. Arslan yabğu Sultan Mahmud tərəfindən dəvət edilərək, ondan qorxduğu üçün onu Hindistan hüdudunda həbs etdi, ondan sonra qardaşı Yusif yabğu oldu. O da 1030-cu ildə qaraxani əmiri Əli Tegin tərəfindən tutulub öldürüldü.

Səlcuqlar Sultan Məsud Qəznəvi zamanında Səlcuğun nəvələri və Mikailin oğulları olan Toğrul və Çağrı qardaşlarının başçılığı ilə Ceyhunu keçərək Xorasan şəhərlərini, o cümlədən Nişapuru aldılar (1037). Toğrul bəy burada öz adına xütbə oxudub, istiqlalını elan etdi. Bundan sonra Sultan Məsud çox qüvvətli bir

ordu ilə Xorasana yürüdü və səlcuqlarla Mərv və Sirəxs arasında olan Dəndənəkan ovasında qarşıladı. Bu savaşda səlcuqlar Fateh olub (1040) Xorasanı aldılar və sonra da Toğrul bəyin başçılığı ilə Həmədanı, Azərbaycanı və Rey şəhərini alıb oranı paytaxt seçdilər və böyük dövlət qurdular.

Toğrul bəy 1055-ci ildə Bağdada gedir və ona xəlifə tərəfindən sultan ləqəbi verilir. 1063-cü ildə Toğrul bəy Reydə vəfat etdi. Məqbərəsi indi də baxımsız halda oradadır. Toğrul bəydən sonra Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan sultan olub, Rum ölkəsi olan Anadoluya qoşun çəkdi və 1071-ci ildə Malazgirdə rumları ağır şəkildə məğlub edib, Anadoluya girməyə müvəffəq oldu.

Alp Arslan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı fəth edəndən sonra Toğrul zamanında başlanan Anadolu səfərinə davam etdi. Şərqi Rum imperatoru Diyojen Balkandan və Anadoludan topladığı böyük ordusu ilə Malazgird ovasına gəlib, oranı tutur və burada Alp Arslanın başçılıq etdiyi əlli min türk ordusu ilə qarşılaşdı. Alp Arslan kəfən geyib cihad elan etdi və ordunun qabağında Rum ordusuna hücum etdi. Qızgın savaşdan nəticə ala bilmədiyi üçün əski türk savaş taktikasına (Turan taktikası) baş vuraraq, geri çəkildi və bu şəkildə rumları səngərdən çıxara bildi. Bu əsnada rumların sağ və sol qanadlarında əsgər olan peçeneklərlə uzlar müsəlman türklərin tərəfinə keçdilər və Alp Arslan hücum fərmanı verib, rum ordusuna qəfildən hücum edərək,

onları məğlub etdi. Bu savaşda imperator-Diyojen əsir oldu. Lakin Alp Arslan onunla igidcə rəftar etdi və mehribanlıq göstərdi. Malazgird savaşı nəticəsində Şərqi Anadolu və Urfa türklərə verildi və Rum dövləti hər il xərac verməyə razı oldu (1071)

Malazgird zəfəri Anadolunun kamil fəthinə yol açdı. Türklər 20 ilə qədər az bir zamanda bütün Anadolunu fəth edərək, burada yeni bir müsəlman türk vətəni qurdular.

Arp Arslan 1072-ci ildə qaraxanilər üsyanını yatırmaq üçün Türküstana gedərkən Ceyhun kənarında Fərmandehi tərəfindən öldürüldü. Onun yerinə 18 yaşlı oğlu Məlikşah padşah oldu (1072-1092).

Məlikşah zamanında Səlcuq imperatorluğu ən parlaq dövrünə çatdı. Dövlətin hüduqları Tanrı dağlarından Mərmərə və Ağ dəniz sahillərinə, Qafqaz dağlarından Misir və Yəməinə qədər uzandı. İmperatorluğun paytaxtı İsfahan idi.

Bu dövr islam maarifinin canlanmağa başladığı bir zaman idi. Bağdadda Alp Arslanın əmiri və vəzirli Xacə Nizami əl-Mülkün nəzarəti ilə qurulan Nizamiyyə mədrəsəsi böyük bir universitet oldu. Sonra Məlikşahın adına olan təqvimli Cəlalili tənzim edildi.

Məlikşahdan sonra Səlcuq imperatorluğu parçalandı. Suriya, Anadolu və Kirman səlcuqları istiqlaliliyyət elan etdilər. İran və İraqda da Məlikşahın oğulları bir-birləri ilə mübarizəyə qalxdılar.

Bir müddət qardaş davalarından sonra Məlikşahın dördüncü oğlu Səncər sultan oldu (h. 495\1117). Sultan Səncər qırx il hakimiyyətdə oldu və onun zamanında iki böyük xətər meydana çıxdı. Biri qərbdən səlib savaşı idi. O biri də şərqdən qaraxitayların xəbəri idi. Səlib savaşılarına qarşı Anadolu səlcuqları, digər türk dövlətləri və əyyubilər savaşıdılar. Səncər qaraxitaylarla savaşda məğlub oldu (1151), bir müddət sonra şimaldakı oğuzlar Səncərə qarşı üsyan etdilər və Səncər onlarla savaşda məğlub və əsir oldu. Lakin bir il sonra 72 yaşında vəfat etdi.

Səncərin ölümündən sonra Səlcuq imperatorluğu tamam parçalandı və ona tabe olan Səlcuq dövlətləri (Atabəylər) hamısı müstəqil oldular.

Səlcuqlarda dövlət quruluşu və mədəniyyət: Səlcuqlar islami hökumət qurduqları halda, türk, ürf, adət və ənənələrinə də bağlı qalmışlar. Fars dilini dövlət dili seçmişlər, amma rəsmi yazılarında sultanın tuğrası, pul və hakimiyyət əlaməti olan sultanların başı üstündəki çətirdə ox və yay əksini çəkdirirdilər. Orduda sağ və sol bölgüsü və turan taktikası, yas törəni (matəm mərasimi), leviratus (ölən qardaşın arvadını almaq) xanədana mənsub olanların qanlarını axıtmamaq üçün yay girişi (kaman bağı) ilə boğdurmaq və sultan tərəfindən toy (ümumi qonaqlıq) vermək kimi adət və ənənələri bir qayda olub, türk turası (qanunu) ürfi hüququn əsasını təşkil edirdi. Toğrul bəy Bağdadı alıb, xəlifə

tərəfindən Şərq və Qərb sultanı kimi tanındıqdan sonra, xəlifə ilə dini və dünyəvi işlərini bölüb, Bağdad şəhərinin idarəsi üçün də bir şihnə (əsgəri vali) və bir amid (qarayaxa vali) təyin etmişdi.

Sultanın həmişə xidmətində olan musiqi dəstəsi (noubət) gündə beş namaz vaxtında musiqi (noubət) çalardı. İmperatorluğun müxtəlif nahiyyələrinə göndərilən məlik ünvanlı xanədan üzvlərinin gündə üç noubət çaldırmağa haqları var idi.

Siyasi təşkilatda daha çox Qəznəvi hökuməti və İran ilə Abbasi xilafəti hökumət sistemləri nümunə götürülmüşdü. Saray ya dərbar təşkilatına dərğah və bərğah da deyilirdi və o, haciblər, cubdarlar (dəyənekçilər), silahdarlar, bayraqdar, camedar, şərəbdar, abdar, əmiraxur, vəkilə-xass, sərhəng, nədimlər və müsahiblərdən və bunların əmrində olan əsgərlərdən təşkil olunmuşdu.

Elm və ədəbiyyat: İslam dünyasında səlcuqlar dövrü təlim və tərbiyə baxımından bir dönüm nöqtəsidir. Təlim işi ilk dəfə Alp Arslan zamanında nizam və proqrama salınıb, dövlət himayəsi altına alınmışdır. İlk böyük mədrəsə və ya universitet islam dünyasında sultan Alp Arslan tərəfindən (h. 444\1066) Bağdadda Nizamiyyə adı ilə qurulmuşdur. Bu mədrəsəyə bazarlar, karvansaralar, hamamlar, və əkin yerləri vəqf edilmişdir. Sonra İsfahan, Nişapur, Bəlx, Herat, Bəsrə, Tus və Amidə də Bağdad Nizamiyyəsi mədrəsələrində dini fənlərlə yanaşı, riyaziyyat, nücum və dilçilik də keçirilirdi. Bağdad Nizamiyyəsi ehtimal ki, dünyada

ilk universitet sayıla bilər. Bu mədrəsədə altı yüz min kitab var imiş.

Səlcuqlar zamanında ərəb dili və eyni zamanda fars dili də rəsmi olmuş, lakin dərbar və ordu dili türk dili olmuşdur. Böyük Səlcuq sultanları (Məlikşah, Səncər və b.) fars dilində şeirlər yazmışlar.

Anadolu səlcuqları da divan və dəftərxana dilini fars dili seçmişdilər, lakin h. 656/1277 – ci ildə Qaraman oğlu Məhəmməd Konyanı alandan sonra aşağıdakı fərmanı yazdırıb, fars dilinin yerinə türk dilini rəsmi dil seçmişdir. “Bu gündən sonra divanda, dərgahda, bərgahda, məclis və meydanda türkcədən başqa dildə danışılmayacaqdır.”

Bu hadisədən sonra türkcə şeir yazmaq Anadoluda meydana gəlməyə başlamışdır. Əlbəttə, ondan əvvəl də türk xalqı təsəvvüf şairi Əhməd Yəsəvinin hikmət və ilahiyyələrinin təsiri ilə türkcə şeirlər yazmağa başlamışdır. Mövləvi də türk dilində bir neçə (17) şeir yazmışdır.

Mövlanə zamanında yaşayan Əhməd Fəqih və Şiyar Həməzə, sonra Yunis Əmrə və Sultan Vəlid oğuz türkcəsilə ilk şeir nümunələrini yazmış, Gülşəhri və Aşıq Paşa kimi klassik türk şeirinin nümayəndələri üçün zəmin hazırlamışlar.

Yunis Əmrə Mövləvinin türk xalq dilində olan qarşılığı və bərabəridir. O, böyük urfanı məfhum və əqidələrini sadə türk

dilində xalqın başa düşəcəyi şəkildə şeir dili ilə bəyan etmiş və Anadolu təsəvvüf şeirində yeni bir dövr açmışdır.

Atabəylər: Səlcuqlu sultanları bir şahzadəni bir əyalətə vali göndərəndə, onunla birlikdə oğuz bəylərindən bir atabey də göndərirdilər. Atabəylər bu şahzadələrin dövlət adamı və komandan olmasına çalışırdılar. Atabəylər Səlcuq imperatorluğu dağılandan sonra kiçik dövlətlər qurdular. Bunlardan ən mühümü Fars, Azərbaycan, Suriya və İraq atabəyləri idi.

Anadoludakı səlcuqlar Konyanı paytaxt seçib, 230 il hakimiyyətdə oldular və hakimiyyətlərinin son əlli ilini monqolların təbəçiliyi altında keçirdilər. Bunlar Rum və Qərb səlcuqları adı ilə tanınmışlar.

Səlcuq padşahlar istər İranda, istər Anadoluda fars dilini rəsmi dil seçmişdilər və bu dilin inkişaf edib yayılmasına yardım etmişdilər. Səlsuqlar zamanında böyük mədrəsələr, məscidlər və karvansaralar tikilib, İran islam memarlığı inkişaf etdirildi. Bu məscidlərin payası dörd səthli mürəkkəb bina üzərinə qurulmuş, onun üstünə səkkizüzlü bina tikilib, girdə günbəzlər isə türklərin çadırlarından ilham alaraq tikilmişdir. Qulpayeqan məscidi səlcuq memarlığının nümunəsidir. Uca və silindrik şəkildə olan minarələr və bişmiş kərpic və kaşının bu binalarda işlənməsi də səlcuqlar dövrünün yadigarıdır.

İsfahan məscidi Məlikşah zamanında və Qulpayeqan məscidi Məlikşahın oğlu Əbu Şüca zamanında, Zavare məscidi isə 1135-ci ildə tikilmişdir.

Məqbərələrdən Toğrul bəyin məqbərəsi Reydə və Sultan Səncərin böyük məqbərəsi Mərvdə bu dövrün ən məşhur məqbərələrindəndir. Rəşidəddinin yazdığına görə Sultan Səncərin məqbərəsi dünyanın ən əzəmətli binası imiş.

Nəcəfdə Həzrət Əlinin qəbri və Əbu Hənifənin Bağdaddakı məqbərəsi Məlikşah tərəfindən. Həzrət imam Rzanın qəbri Məşhəddə və Həzrət Əlinin hesab olunan məzarı – şərifi Bəlxdə Səncər tərəfindən tikdirilmişdir.

Səlcuqların zamanında ilk mədrəsə Nişapurda Toğrul bəyin fərmanı ilə inşa olundu, Alp Arslan zamanında məşhur Nizamiyyə mədrəsəsi (h. 444\1066) və Tus, Herat, Bəlx və Rey mədrəsələri, habelə İraq və Suriyada böyük mədrəsələr tikildi və hamısı dövlət müəssisələrinə çevrildi.

Karvansaralardan Toğrulun dövründə Ənu Şirvan rabatı Simnan il Şahrud yolunda və Rabate Şərif Əbu Şuca tərəfindən Məşhəd və Sirəxs yolunda tikildi.

Səlcuq memarlığı İran islam və hətta dünya memarlığı tarixində ən parlaq memarlıq növüdür. Səlcuqlar dövründə bir çox ticarət yolları və yollar üstündə karvansaralar, məscidlər, xəstəxanalar, çeşmələr və rabatlar tikilmişdir.

Səlcuqlar dövründə Xorasan və Xəzər dənizinin cənubundan oğuzlar, Qafqazdan qıpçaqlar və xəzərlər Aərbaycana gəlmişlər. Monqolların yürüşündən əvvəl oğuzlar və onlarla birlikdə uyğur türkləri İrana və Aərbaycana gələrək burada birləşmişlər.

Monqollar ordusunun əksəriyyətini türklər təşkil etmiş və dövlət təşkilatında bəxşilər (dəbirlər) uyğur olduğundan, monqol dili ilə yanaşı, uyğur türkcəsi də rəsmi dil olmuşdur. Monqollar oxuyub yazmağı uyğurlardan öyrəndikləri üçün hər iki dil uyğur əlifbası ilə yazılmışdır.

Uyğur əlifbası XVI əsrə qədər davam etmiş, ondan sonra onun yerini ərəb əlifbası tutmuşdur. Monqollar türklərin içində əriyib türkləşmiş və bununla yanaşı Xorasanda və ayrı fars dilli yerlərdə yaşayan monqolların dilləri də farslar arasında farslaşmışdır.

Monqollar: Monqollar Çingiz xanın başçılığı ilə Monqolustanı və Çini alandan sonra Türküstana gələrək Mavəənnəhr və İrana hücum etdilər. Bu zaman Şərqi Türküstanda uyğurlar qaraxitaylara tabe idi və Monqollar onları məğlub edərək, özlərinə tabe etdilər. Bu illərdə Xorasan və Mavəənnəhrdə sultan Məhəmməd Xarəzmşah hökmranlıq edirdi.

Xarəzmşah monqolların qarşısında dayana bilməyib, məğlub və tarmar oldu. (1222) Monqollar Mavəənnəhri və Xorasani aldılar və zorla aldıkları yerlərin çoxunu xarabalığa çevirdilər,

xalqını isə qırdılar. Sonra bütün İranı istila edib, Anadoluya tərəf yollandılar.

Bu zaman Azərbaycan və Fars əyalətlərində Atabəylər hakimlik edirdilər. Fars atabəyi monqollara müti olduğunu bildirib, hədiyyələr göndərdi və bu şəkildə ölkəsini qurtara bildi. Monqolların bir qolu Cuçinin başçılığı ilə Azərbaycan və Qafqazı alandan sonra qıpçaq elini, Şərqi və Cənubi Rusiyanı aldı və Qərbdə Ləhistan və Macarıstana qədər yürüdülər.

Monqol istilasası İslam aləminin simasını dəyişdirdi. Monqollar Orta Asiyada yaşayan türk elləri ilə qarışb, yeni ellər və millətlərin zühuruna səbəb oldular. Bu ellərin dili türk dilli olduğu halda, qövmi və etnik baxımından monqollarla qarışdılar. Özbək, qazax, qarakalpaq və Şərqi Türküstan türkləri bunların nümunələridir. Monqollar zamanında fars dili ilə yanaşı, türk dili və mədəniyyəti də inkişaf etdi.

Monqollar islam dinini də qəbul etdikdən sonra daha çox türk və fars dili və mədəniyyətlərinin təsiri altında qaldılar. Çingiz xan özü aldığı ölkələri dörd oğlu (Cuçi, Cığatay, Uygedey, və Toli) arasında bölmüşdü.

Orta dənizin şimalı, qıpçaq bozqırı Türküstana qədər Cuçiyə verildiyi üçün, bu məntəqənin xalqına Cuçi ulusu (milləti) deyirdilər. Cuçi Çingiz xandan qabaq öldü və oğlu Batı onun yerinə keçib Altun ordu dövlətini qurdu. Çingiz xan Orta Asiyanı

(Türküstan) Cığataya, Xorasan ilə Güney Asiyanı isə kiçik oğlu Toliyə vermişdi.

Çingiz xan öləndən sonra onun vəsiyyəti üzrə üçüncü oğlu Ugedey böyük xaqan oldu. Ondan sonra Ugedeyin oğlu Keyok xan onun yerinə keçdi. Lakin Keyok xan öləndən sonra onun yerinə Tolinin oğlu Menqu xaqan oldu. Menqu xaqan və ya Menqukaan qardaşı Qubilay xanı Çinin idarəsinə və digər qardaşı Hulakı xanı İrana elxan göndərdi.

Hülakinin zamanında iki milyon türk monqollarla bərabər İrana gəldi və bunların çoxu Azərbaycanda birləşdilər. Bu köçlər haqqında Rəşidəddin, Vəssaf və Abdulla Kaşani tarixlərində məlumat vermişlər.

Elxanilər zamanında Azərbaycanın türk olmayan xalqı basqı altında qalıb, ölkəni tərk etməyə məcbur olurdular. Bir tərəfdən ağır vergilər (maliyyə) verməyə məcbur olan tatlar, monqollar və türklərdən ibarət olan ticarət ortaqlıqlarına (şirkət) girə bilməyib, ortaqların inhisarında olan ticarət və dövlətin verdiyi etibardan məhrum qaldılar.

Monqollar torpaqları iqta şəklində komandanlara verirdilər. Bu yerlərin əkinçiləri iqta sahibi komandanların rəyiyyəti omağa məcbur olub, vəziyyətlərindən razı olmadıqları halda öz ölkələrindən köç edirdilər. Bu zaman İraqda Fırat nehrindən yeni qanadlar və su yolları açıldığı üçün tatların çoxu İraqi-Əcəmin yerli

xalqı, İraqa köçdülər və yerlərini türklərə və monqollara buraxdılar. Qalanlar da monqollar kimi türklər arasında əriyib türkləşdilər.

Hülaku dövründə Anadolu səlcuqları da monqollara bağlandı və Abbasi xilafəti aradan qaldırıldı. Menku xan öləndən sonra Kubilay xaqan oldu və Qaraquma gəlmədi. O Xanbalıq adını verdiyi Pekində oturdu və beləliklə də monqol imperatorluğunun yerində dörd böyük dövlət quruldu.

Cığatay və ya Türküstan dövləti daxili ixtilaflar nəticəsində getdikcə zəiflədi və nəhayət, Teymur tərəfindən bu bəyliklər ortadan qaldırıldı və yerinə Teymuri imperatorluğu quruldu.

Qızıl Ordu dövləti uzun illər ruslar və Polşa ilə savaşıdı, Moskva və Kiyev şəhərlərini aldı və o zaman böyük imperatorluq halına gəldi. Nəhayət, Teymur zamanında Qızıl Ordu xanı Toxtamış xan əmir Teymurla hərbi edərək məğlub oldu və bu dövlət parçalanaraq beş kiçik dövlət meydana gəldi:

- 1. Sibir xanlığı,**
- 2. Həştərxan və ya Hacı Tərxan xanlığı,**
- 3. Kazan xanlığı,**
- 4. Noqay xanlığı,**
- 5. Kərimə xanlığı (Kırım).**

Qızıl Ordu dövlətinin parçalanması rusların xeyrinə oldu. Ruslar bu hadisədən faydalanaraq, şərqə tərəf genişləniş, bu xanlıqları bir-bir özlərinə tabe etdilər. Bu dövlətlərdən yalnız

Kərimə xanlığı Osmanlı ölkəsinə bağlandı (1475) və nəhayət, 1783-cü ildə Rusiyaya ilhaq edildi.

Hülaku Elxanlı dövlətini qurandan sonra Marağanı özünə paytaxt seçdi və Ələmut qaləsindəki təriqətciləri aradan qaldırdı. Sonra Bağdadı işgal etdi və Abbasi xilafətinə son qoydu. (h. 656\1258).

Hülaku zamanında onun alim vəziri Xacə Nəsirəddin Tusinin nəzarəti altında Marağada rəsədxana tikildi.

Hülakunun nəticəsi Qazan xan müsəlman oldu və paytaxtı olan Təbrizdə çox islahat və abadlıq işləri apardı. Qazan xan Təbrizin qərbində Şənbe-Qazan adında yeni bir məhəllə tikdirdi. Onun vəziri məşhur Rəşidəddin də Təbrizin şərqində Rəbi Rəşidi adında bir kiçik şəhər tikdirdi. Rəbi Rəşididə 30000 ev, 1500 böyük dükən, 24 böyük karvansara, bir çox bağ, bostan, bağçalar, kağız və boya karxanaları, 200 hafız üçün bir dərül-hüffəz, altı min tələbə üçün bir tələbə məhəlləsi, üləma və müdərisslər üçün üləma xiyabani, böyük dər ül-şəfa (xəstəxana) tikdirib, bu dər ül-şəfa üçün Hindistan, Çin Misir və Şamdan əlliye qədər tibb ustadları gətirilmiş və onlara bir çox assistenlər verilmişdir. Tələbənin pulsuz təhsili Bizansdan və Hindistandan gələn cizyədən, Şiraz, Bəsrə kimi şəhərlərdəki xüsusi vəqflərdən təmin edilirdi.

Qazan xandan sonra qardaşı Olçaytu Zəncanın yanında Sultaniyyə şəhərini tikdirdi.

Bu şəhərlər və məhəllələr zəlzələlər və siyasi hadisələrdən xaraba olmuşdur.

Elxanilər zamanında Təbriz və Sultaniyyə Yaxın şərqin iqtisadi və mədəni mərkəzləri şəklini almışdı.

Elxanilər dövləti Misir məmlükləri ilə və Altun Ordu dövlətlərilə savaqlar nəticəsində zəiflədi və İranda baş verən qarışıqlıqların sonunda Əbu Səiddən sonra parçalandı (h. 714\1336).

Elxanilərin dövründə memarlıqda və gözəl sənətlərdə böyük tərəqqi olmuş və fars dili tarixi və elmi əsərlər yazmaq üçün işlənmiş və bununla da “Tarixi cahaquşeyi Cuveyni” və “Came ət-təvarix” kimi əsərlər yazılmışdır.

Cığatay oğulları və Alim Ordu xanları da Türkünstan, Məvərennəhr və qıpçaq ellərində islamın yayılmasına və türk ədəbiyyat və sənətinin tərəqisinə çalışmışlar. Bu dövrdə Xaqani türkcəsinin yerini Xarəzm türkcəsi, XV əsrdə isə Cığatay türkcəsi almışdır.

Misir məmlükləri: Bu dövrdə Misirdə gedən qıpçaq türkləri tərəfindən Misir Məmlük dövləti qurulmuşdur (628 h.\1250m). Bu dövləti Əyyubi ordusunda baş komandan olan Aybəy adında bir qıpçaq məmlük qurmuşdur. Əyyubilər ordusunu türk məmlükləri təşkil edirdi. Bunlar üçün Nil çayı kənarında Ruzə adında bir qışlaq (yadğan) tikmişdilər. Burada pul ilə satın alınan

türk uşaqlarını xüsusi surətdə tərbiyə edib, bunlardan xüsusi ordu (mühafizə ordusu) təşkil edirdi və əsgərlərə məmlük deyilirdi.

Son Əyyubi padşahı Turanşah öldürüləndən sonra Aybəy böyük bir qüvvə qazandı və Turanşahın anası ilə evləndi. Sonra türk əsgərlərinə arxalanaraq özünü sultan elan etdi (h. 628\1250).

Bu məmlüklər 1390-cı ilə qədər Misirdə hökmranlıq etdilər və ondan sonra çərkəz məmlükləri onların yerinə keçdilər. Bunlar da 1517-ci ilə qədər hakimiyyətdə oldular. Bu tarixdə Osmanlı padşahı Sultan I Səlim Misiri aldı və Osmanlı imperatorluğuna bağladı.

Aybəydən sonra sultan Beybars onun yerinə keçdi. Beybars Abbasi xilafəti yığılından sonra Misirə qaçan Müstənsiri xəlifə seçib, Abbasilərin Misir şöbəsinə qurdu, monqollar və səlibçilərlə savaşıdı və onları məğlub etdi.

Məmlüklər Qahirədə, Suriyada məscidlər, mədrəsələr, xəstəxanalar, su yolları, körpülər tikdilər və səlib savaşları nəticəsində dağılmış ölkəni yenidən abad etdilər.

Teymurilər: Teymur (Dəmir) h. 713\1335 – ci ildə Səmərqənd yaxılığında Yaşıl şəhərdə (Kiş və ya Şəhrisəbz) anadan olmuşdu. Atası Barlas türk qəbiləsi bəylərindən idi. Bu zaman Türküstan Cığatay xanlığının əlində idi.

Teymur bir müddət qayını Hüseyn ilə çalışdı və onlar monqollara qarşı üsyan etdilər. Sonra Əmir Hüseyn ilə arası

pozuldu və onunla savaşıdılar. Əmir Hüseyn Bəlxədə hakim idi. Teymur onu məğlub edib, Bəlxi aldı və Əmir Hüseyn öldürüldü. Bundan sonra Bəlxədə toplanan qurultay Teymuru əmir elan etdi. Sonra Teymur Səmərqəndə gəldi və oranı paytaxt elədi. (h. 747\1369).

Teymur əmir olandan sonra bir çox hərbi səfərlərə çıxdı. 16 il əmirliyi ərzində Şərqi Türküstanı, Xarəzmi, İrani, İraqı, Qafqazı, Qıpçaq elini, Hindistanı, Əfqanıstanı və Anadolunu alaraq böyük bir imperatorluq qurdu. Bu zaman Toxtamış Altun Ordu dövlətinin başında idi. Qabaqcadan Teymurla arası yaxşı olan Toxtamış, Teymur cığatayların ölkəsini alandan sonra araları pozuldu, çünki Teymur Çingizin nəslindən deyildi və ona görə də Toxtamış onun hakimiyyətini həzm edə bilmirdi.

Nəhayət, bir çox keşməkeş və savaşıqlardan sonra Teymur Toxtamışı məğlub etdi və Altun Ordunun aradan getməsinə bais oldu.

Bundan sonra o, Azərbaycanda müzəffərilərin hökmranlığına son verib, İraqa yürüdü və sultan Əhməd Cəlayirin hökumətini məğlub etdi. Sonra Hindistana səfər etdi. (h. 744\1398)

Yenidən Bağdada qayıdan Teymur sultan Əhməd Cəlayirini qaçırtmışdı. Bu dəfə sultan Əhməd osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə sığındı.

Bu sırada Şərqi Anadolu və Azərbaycanda hökumət quran Qaraqoyunlulara hücum edib onların əmiri Qara Yusifi qaçırtdı.

Əmir Teymur İldırım Bəyaziddən sultana Əhməd Cəlayir və Qara Yusifin geri verilməsini istədi. İldırım Bəyazid onun istəyini rədd etdi. Teymurda Anadoluya hücum etdi. Nəhayət, Ankarada İldırım Bəyazidi məğlub və əsir etdi, bundan sonra Səmərqəndə döndü. Bir az sonra Çinə hücum etməyə hazırlandığı zaman xəstələnib Otrar (Fərab) şəhərində 71 yaşında öldü.

İmperator türk olduğu halda, türklərə, xüsusən Anadolu və Rusiya türklərinə ən böyük zərbəni vurmuşdur. O, Altun Ordu dövlətini yıxmaqla rusların qüvvətlənməsinə və türklərə tabe olduqları halda, zamanla türkləri özlərinə tabe etmələrinə səbəb olmuş və İstanbul fəthini də əlli il geri salmışdır.

Teymur öləndən sonra oğlanları və nəvələri arasında hakimiyyət üçün ixtilaf çıxdı və nəhayət, kiçik oğlu Şahrux imperatorluğun əksər hissəsini ələ keçirdi və 40 il hökmranlıq etdi. Şahrux adil və elm sevən bir adam idi. Atasının buraxdığı xarabalıqları təmir etməyə çalışdı. Xanımı Gurşad Məşhəddə Gövhərşad məscidini və Heratda həmin məscidin eynisini tikdirdi.

Şahrux öləndən sonra yerinə Uluqbəy keçdi. Uluqbəy alim və adil bir əmir idi, onun və atası Şahruxun zamanında Səmərqənd böyük bir mədəniyyət mərkəzi oldu. Uluqbəy əqidəli bir müsəlman idi və müsbət elmlərə, xüsusən də nücum elmlərinə çox maraq

göstərirdi. Uluqbəy rəsədxana tikdirib, özü də nücum ilə məşğul olmağa başladı. Lakin iki il sonra oğlu Əbdüllətifin də əli olduğu bir sui-qəsdə öldürülür (1449). Onun dostu və həmkarı Əli Quşçu İstanbula qaçdı və orada dostunun və özünün elmi nəzəriyyələrini yazdı. Teymurilərdən sultan Hüseyn Baykara paytaxtı Herata keçirib, oranı bir elm və ədəbiyyat mərkəzi edir, onun qiymətli dostu və əmiri Əlişir Nəvai Herat məktəbinin (akademiyası) qurucusu və hamisi idi.

1501-ci ildə Batu nəslindən şeybanilər (Məhəmməd xan Şeybani) Səmərqəndi zəbt edir, özbək xanlığını qurur və Teymurilərin hakimiyyətinə son qoyur.

BABURİLƏR: Hindistanda XI əsrin əvvəllərində qəznəvilər tərəfindən türk dövləti qurulmuş, bunların dövlətini qurlar yıxıb Qur dövlətini qurmuşlar.

Qurlardan sonra hakimiyyət Misirdə olduğu kimi, türk məmlük komandanlarının əlinə keçdi. Onların dövləti Dehli sultanlığı adlanırdı. Onlar 1206-1526-cı illər arasında Hindistanda hakimiyyətdə olmuşlar. Nəhayət, dövlətini və ya avropalıların yanlış olaraq dedikləri Böyük Moğol dövlətini qurdu.

Babur 13 yaşında ikən atası Ömər Mirzə Qurqan valisi oldu və Babur atasının yerinə oturdu. (h. 872\1494). Şeybanilər Səmərqəndi alandan sonra onlarla savaşa məcbur oldu. Lakin nəticə əldə edə bilmədiyi üçün Əfqanıstana çəkildi. Əvvəlcə

Kabulu, sonra da Qəndəharı alaraq orada yerləşdi. 1525-ci ildə Hindistana girdi. Dehli və Aqra şəhərini alaraq, Benqlə qədər Şimali Hindistanı özünə tabe etdi. O, Aqra şəhərini paytaxt seçərək, Babur imperatorluğunu qurdu və bu dövlət 1858-ci ilə qədər, yəni ingilisləri Hindistanı alana qədər davam etdi və beləliklə, Hindistanda qurulan türk dövlətlərinin ən böyüyü, mədəniyyət sahəsində ən qabaqcıl oldu.

Babur və onun övladları türk, fars dil və mədəniyyətini Hindistanda yayıb, şeir və ədəbiyyat, gözəl sənət və xüsusən memarlıqda ən gözəl əsərləri yaratmışlar. Onlar türk, fars, ərəb və sanskrit dillərindən mürəkkəb urdu dilini icad etmişlər.

Qaraqoyunlular : XV əsrin əvvəlində qaraqoyunlular Qara Yusifin başçılığı ilə Azərbaycanı teymurilərdən və İraqı sultan Əhməd Cəlayirdən aldı və bu sırada Şərqi Anadolu türkmənlərindən böyük kütlələr Azərbaycana gəlib yerləşdilər (1403).

Qaraqoyunlular monqolların dövründə Seyhun məntəqəsindən gəlib, Şərqi Anadoluda yerləşmişdilər və Teymur öləndən sonra Azərbaycanı alıb Təbrizi paytaxt seçdilər. Qara Yusifdən sonra onun oğlu Cahanşah hökuməti ələ alıb Sistana qədər irəlilədi.

Cahanşah türkcə və farsca şeir söyləmiş və şeirdə Həqiqi təxəllüsünü seçmişdir.

Təbrizdə Göy məscidi o tikdirmişdi. Özü isə Uzun Həsənlə savaşa ölmüş və Göy məsciddə dəfn edilmişdir.

Ağqoyunlular: Ağqoyunlu, əvvəlcə bir tayfa və onun qurduğu əmirliyin və sonra bir ulus və onun qurduğu bir imperatorluğun və dövlətin başında olan xanədanın adıdır.

Ağqoyunlu xanədanı özlərini oğuz elinin Bayandur boyundan hesab edirdilər. Ona görə də onlara Bayandurxan oğlanları və ya Bayaduriyyə də deyilmişdir.

Ağqoyunlu el və ya tayfasını təşkil edən qəbilələr bunlardır: Purnək, Mosullu, Xoca-Hacılı, Həmzə-Hacılı, Dabanlu, Əhmədlü, İzzəddin-Hacılı, Heydərlü, Əmirli, Yurtçu, Şeyxlu, Süleyman-Hacılı, Çavundur, Dodurğa, Dögər, Qarqun, Əfşar və Begdili. Bu qəbilələrin ən mühümü Purnək və Mosullu olmuşdur. Bunlar türmanlar adı ilə də məşhur olmuşlar.

Bu qəbilələr el halında Şərqi Anadoluda yerləşib, yayda Ərzincan-Ərzurum arasında, qışda isə Urfa, Mardin həvalisində köçəri halında yaşayırdılar. Bu qəbilələr monqol istilasından zamanında digər türkmanlarla bərabər, Anadoluya gəlib, bu məntəqələrdə yerləşmişlər.

Ağqoyunlu xanədanı əmirlik qurub, siyasi qüdrət qazanandan sonra, Hələb və ya Suriya türkmanlarından və Zülqədər elindən də bu elə qatılmışlar. Ağqoyunlular böyük padşahı Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətini yıxıb, onun

torpaqlarını zəbt etdikdən sonra, Ağqoyunlu elinin mühüm qismi İrana gəldi və burada yerləşdi.

Səfəvilər: Səfəvilər ərşadbilli Şeyx Səfiəddinin övladlarıdır.1251-ci ildə Ərdəbildə anadan olmuş və 1334-cü ildə 82 yaşında vəfat etmiş Şeyx Səfiəddinin nəslı cax böyük nüfuz qazanır.XVI əsrin əvvəllərində böyük imperiya qurmuş Şah İsmayıl Səfəvi haqqında həm azərbaycan elmi əhatəsində həm də dünya alimləri tərəfindən xeyli tədqiqatlar aparılmış, dövrün siyasi və mədəni mənzərəsi haqqında zəngin materiallar ortaya çıxmışdır. Azərbaycanla kitab və kitabxana mədəniyyətinin renezansı hesab edilən Səfəvilər dövrü Azərbaycan dilinin inkişafı, azərbaycan və osmanlı türkcəsinin inkişafı, türk xalqları arasında geniş və məzmunlu inteqrasiyasının həyata keçirdiyi bir dövr olmuşdu.

Səfəvilər dövründə kitab və kitabxana mədəniyyəti müstəqil tədqiqat obyektı olmuş, bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdu.(X)

Oğuzlar : Türklərin ən böyük boylarından biri olan oğuzlar haqqında «Divan»da çoxlu məlumat var. Onlar islam dinini qəbul etdikdən sonra türkmən adlandırılmışdır. Səlcuq Sübaşı, Toğrul, Çağrı, Alp Arslan, Məlikşah və Osmanlı sultanları ən görkəmli oğuz başbuğlarıdır .

Tədqiqatçı Ramiz Əsgər qeyd edir ki,Mahmud Kaşkari bəzi sözlərin qarşısında onların hansı ləhcə və ya ləhcələrə aid olduğunu

göstərməklə yanaşı, bəzən « iki ləhcənin – türk və türkmən dilində» deyə yazmışdır. Burada «türkmən» sözü altında oğuz, «türk» sözü altında qeyri – oğuz ləhcələrini başa düşmək lazımdır. Müəllif ümumi dil kontekstində hər hansı bir fərqi izah edəndə də «oğuz» və «türk» sözlərini işlətməmişdir ki, bu da yenə oğuz və qeyri oğuz (oğuz olmayan digər türklər) mənasına gəlir.

Alp Ər Tonqa – Əfrasiyab: Tarixi şəxsiyyət, tarix boyu gəlib – keçmiş ən böyük türk qəhrəmanı və xaqanıdır. E.ə. VII əsrdə yaşamış olduğu hesab edilir. Assuriya mənbələri onu Maduva, Herodot Madyes, farslar isə Əfrasiyab adlandırırlar. Haqqında «Şahnamə», «Rövzət üs-səfa», «Tarixi müluki- əcəm » və digər əsərlərdə mühüm məlumatlar var. Hesab edilir ki, o, Turun nəslindən olan Beşəngin (Eşəng/Huşəng) oğludur. Mənbələrdən Alp Aruz adlı qardaşının, Barsğan və Barman adlı iki oğlunun, Kaz (Firəngiz) adlı bir qızının adı məlumdur. Firəngiz Babil kralı Navuxodonosorun («Divan»dakı adı: Buxtun – nəssər, b.e.ə. 604-652) oğlu Bətzənə (Bijən) deyil, İran şahı Keykavusun oğlu Siyavuşa vermişdir.

İran – Turan savaşında Turanın məğlubiyyəti və Əfrasiyabın həlak olması (b.e.ə 626-624) bütün Turanı sonsuz yasa boğmuş, türklər bu hadisəni ən böyük fəlakət və milli matəm kimi qarşılamışlar. Alp Ər Tonqanın əziz xatirəsini və adını əsrlər boyu yaşatmışlar. «Divan»da onun ölümünə həsr olunmuş ağıdan bəzi

bəndlər verilmişdir. Ehtimal ki, nəsilərdən – nəsilərə keçərək mahmud Kaşkari dövrünə qədər gəlib çatan bu ağı – mərsiyə Alp Өr Tonqa haqqında mövcud olmuş dastanın parçalarıdır.

İran-Turan müharibəsi haqqında dünya oxucusu Firdovsinin Şahnaməsindən tanış olmuşdu. Formalaşmış ümumi fikir Fransız yazıçısı Dümanın sözlərini xatırladır. O qeyd edirdi ki, bir gün gələcək insanlar Fransız muşketyorları və Kardinal Rişelye haqqında mənim əsərlərimlə mühakimə edəcəklər.

Arğular : Arğular «Divan» yazıldığı dövrdə əsasən İsficabla Balasağun arasındakı ərazidə yaşayırdılar. «Arğu» sözünün mənası «iki dağ arası» deməkdir. Ağrı adının adı da bu sözlə əlaqədar ola bilər. Kaşkari arğuları ikidillilər qisminə aid etmiş, dillərinin qarışıq olduğunu yazmışdır.

Balasağunlular: Balasağun şəhərinin əsası VII əsrdə qoyulmuşdur. Bu şəhər məşhur «Qutadğu Bilig» poemasının müəllifi, böyük türk mütəfəkkiri və dövlət xadimi Yusif Xas Xacib Balasağunlunun vətənidir.

Mahmud Kaşkarinin yazdığına görə, balasağunlular iki dildə-türk və soğd dillərində danışır idilər. Daha sonra soğdlar assimilyasiyaya uğrayaraq tamamilə türkləşmişlər. Balasağun bir müddət Qərbi Göytürk xaqanlığının, daha sonra isə Şərqi Qaraxanilər imperiyasının paytaxtı, mühüm mədəniyyət, elm və

ticarət mərkəzi olmuş, monqol hücumları nəticəsində dağılmış, sonra isə yer üzündən silinmişdir.

Barsğanlılar: Barsğan şəhəri Mahmud Kaşğarının atasının şəhəridir (əslində o, Barsğan valisi olmuşdur). Rəvayətə görə, şəhərin əsası Alp Ər Tonqanın oğlu Barsğan tərəfindən qoymuşdur. «Divan» da barsğanlılara aid sözlər kifayət qədər çoxdur. Mahmud Kaşkarinin yazdığına görə, barsğanlı olduğunu gizlədən adama «buğday» sözü tələffüz etdirilir, «buğday» desə, onun barsğanlı olduğu anlaşırmış. Barsğanlılar ticarət işlərini yaxşı bacarırdılar. Müəllif onların çox xəsis olduqlarını vurğulamışdır.

Basmıllar: Bu boyun adı «Divan»da «yasmıl/basmıl» şəklində keçir. Doğrusu «basmıl»dır. Çincə pa-si-mi adlanmışlar. Qədimdə Beş Balık ətrafında yaşamışlar. Xəritədə bulğarların və oğuzların qonşusu olduqları göstərilir. Basmıllar döyüşkən boy kimi məşhur olmuşlar. «Divan»da basmıl igidlərini tərənnüm edən xeyli bədii parça vardır.

Çigillər: Çigillərlərin adı ləhcə yaxınlığı və qonşuluqdan dolayı daim tuxsi və yağmalarla birgə çəkilməmişdir. Oğuzlar Ceyhundan Aşağı Çinə qədər bütün türklərə çigil deyir və onlara dərin kin bəsləyirdilər. Dilləri və yaşayış yerləri haqda «Divan»da çoxlu məlumat var. Çigillər əsasən Kuyas, Taraz şəhərlərində və Kaşkar ətrafındakı kəndlərdə yaşayırdılar. Çigil, tuxsi və yağımlar

mənşəcə karluqdurlar. Gərdizinin məlumatına görə, 9 boy olan karluqların 3 boyunu məhz çigillər təşkil edirdi.

Xaqaniyyəlilər: Ümumi qənaətə görə, «Qutadğu Bilig» xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Xaqaniyyə ləhcəsi və boyu haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məsələn, M.F. Köprülü belə hesab edir ki, xaqaniyyəlilər ayrı bir türk boyudur və «Divan» müəllifin xaqaniyyə türkcəsi adlandırdığı Kaşğar ləhcəsi ilə yazılmışdır. Fitrət isə Vəsrə (hicri) türk dilinin iki mühüm qola, yəni oğuz türkcəsi və türkcə (daha doğrusu, xaqaniyyə türkcəsi) deyilən iki qola ayrıldığını bildirmişdir. Bu, Kaşkarinin «oğuzca-türkcə», «tükməncə-türkcə», bölgüsünə uyğun gəlir. Məlumdur ki, islamı qəbul etdikdən sonra oğuzlara türkmən deyilməyə başlanmışdır. Mahmud kaşğari yazmışdır:« Uyğur şəhərlərinə qədər Ərtiş, İla, Yamar, Ətil çayları boyunca yaşayan xalqın dili düzgün türk dilidir. Bunların içində ən açıq və şirini Xaqaniyyə ölkəsi xalqının dilidir». Belə çıxır ki, xaqanın, sarayın və paytaxtın danışdığı dil xaqaniyyə ləhcəsidir. Sülalənin cigil, tuxsi və ya yağmalara (ümumən karluqlara) mənsub olması barədə fikirləri nəzərə alsaq, o zaman sülaləsini və Kaşğar əhalisinin böyük əksəriyyətini bugünkü bölgü ilə ümumən karluq qurupuna aid etməliyik. Onda xaqaniyyə ləhcəsi də bu qrupa daxil olmalıdır. Bu, prinsip etibarilə doğrudur, çünki, sonralar karluq qrupundan iki

böyük xalq (özbəklər və uyğurlar) meydana çıxmışdır, «Divan»ın dili də digər türklərə nəzərən bu iki xalqın dilinə daha yaxındır.

Karluqlar: Karluqlar türklərin ən böyük qollarından biridir. Onlara bu adı Oğuz xaqanının verməsi barədə əfsanə var. Karluqların adı ilk dəfə VII əsrə aid bir Çin salnaməsində ko-lo-lu şəklində çəkilir. İlk dövlətlərini 766 –cı ildə Çu vadisində qurmuşlar. Onlar Altay dağlarının qərbindəki Qara İrtiş bölgəsində, Tarbağatayda və Çu vadisi ətrafında yaşayırdılar. «Hüdud ül-aləm» buranı «türk ölkələrinin ən gözəli» adlandırmışdır. Karluq bəyləri çuğlan, köl-ərkin, sağun titulunu daşıyır. Başbuqları yağbu adlanırdı. Karluqlar dəfələrlə Orta Asiyaya soxulan ərəblərlə və çinlilərlə vuruşmuşlar. 840-cı ildə onların da yaxından iştirakı ilə Qaraxanlılar dövləti qurulmuşdur.

Tanqutlar: Tanqutlar haqqında Orxon-Yenisey abidələrində də məlumat var. «On yeddi yaşımda tanqutlara qarşı əsgər göndərdim, onları məğlub etdim». Salih Mütəllibov bu savaşın 711-ci ildə baş verdiyini təxmin edir. Tanqutlar da түbütләр və xotənlilər kimi türk ölkəsinə sonradan gəlib yerləşmişlər; «Çinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu. Onlar öz əcdadlarının ərəblər olduğunu söyləyirlər». Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tanqutlar qismən türkləşsələr də, əslində tibetlilərə qohumdurlar. «Divan»da tanqutlarla Çin arasında yerləşən Katun sini (Xatun məzarı, çince

Ko-tun chen) şəhərinin bəyi ilə tanqutların savaşı haqda məlumat var. 1028-ci ildə baş verən bu savaşı tanqutlar qazanmışlar.

Tübütlərtibetlilər: Mahmud Kaşkari onların Sabit adlı yəmənli bir ərəbin nəslindən olduqlarını yazır. Guya bu şəxs bir cinayət işlədiyi üçün gəmi ilə qaçıb Tibetə gəlmiş, sonra onun nəvələri türklərdən 1.500 fərsəx yer almışlar. Dillərində ərəbcə sözlər var, anaya «ümə», ataya «aba» deyirlər.

Xotənlilər: Divan»a görə, xotənlilər də türk deyillər. Onların ayrı dilləri və yazıları vardır. Xotən dili hind dilinin təsiri altındadır. «Xotənlilər və kənçəklər sözün əvvəlindəki hərfləri “h” ilə əvəz edirlər. Türk dilində olmayan bu hərfi dillərinə qatdıqlarına görə biz onları türk hesab etmirik. Məsələn, onlar ataya «hata», anaya «hana» deyirlər». Qaraxanilər 971-ci ildə Xotəni tutmuşlar. Mahmud Kaşkari bu fəthin tarixindən söz açmır, ancaq Xotənin Çəngşi adlı bəy tərəfindən alındığını yazır.

Tuxsılar: Türk xalqlarının tarixi yaddaşını özündə toplayıb bu günə hifz edən M.Kaşkarinin əsəri qüdrətli bir xalqın zəngin rəngarəngliyinin gözəl bir təsnifatını yaratmışdı.Əsərin böyük tədqiqatçısı R.Əsgər "divana" isnad edərək Tuxsılar haqqında yazır: "Divanda onların kuyasda yaşadıkları, özlərinə də «tuxsi-çigil» deyildiyi göstərilir. Buradan belə çıxır ki, tuxsılar çigillərin bir qolu olmuşlar. Onların bir qismi isə yağmalar və çigillərlə birlikdə İli çayı sahilində yaşayırdı. Dil etibarilə çigil, yağma və

tuxsılar arasında fərq yoxdur. Gərdizi və Mərvəzi onların üçünü də karluq boyu saymışdır."

Kəncəklər: Kəncəklər də soğdlar kimi iransoyludur. Türkcə və soğdca danışdılar. Kaşğar ətrafındakı kəndlərdə və Talasa yaxın yerlərdə, qıpçaq sərhəddində yaşayırdılar. V.V. Brthold onların türklərin içində ərdiklərini bildirir. Kəncək etnonimi Gəncə sözü ilə əlaqədar ola bilər.

Çomullar: Divanda çomullar (çumullar) haqqında bilgi azdır. Mahmud Kaşkarinin xəritəsində onların yurdu İrtişin şərqində göstərilir. M.F. Köprülü çomulları Çin qaynaqlarındakı çomu (ç-ou-mi) boyu ilə eyniləşdirmişdir.

Tutmaç: Tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşkari onu Makedoniyalı İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. «bir çöp tutmaç» ifadəsi bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq «Divan»da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüldükdən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi.

Kaylar: “Divan”da adı bir neçə dəfə çəkilən kay boyu haqqında əlavə məlumat verilmir, ancaq bu boya mənsub bir kölənin qaçırıldığı (kaptı məninq kayımı) barədə şəirdən anlaşılr ki, kaylar türk deyildilər. Çünki savaşılarda digər boylardan əsir alınan və fidiyə ilə azad edilən heç bir qulun etnik mənşəyi göstərilmir. M.F. Köprülü kayların monqol mənşəli olduqlarını, sonra türkləşdiklərini bildirir. Kay boyu Mahmud Kaşkarinin xəritəsində Yamar çayının qərbində, çomulların şimalında göstərilir.

Yabakular: Yabakular xalis türk idilər. Gərdizinin verdiyi məlumata görə, Yabaku karluqlardan olan, nə səbəbdənsə doqquz-oğuzlara sığınan bir adamın ləqəbidir. Doqquz – oğuzlar arasında yaşayan karluqlara başçı təyin edilən bu şəxsin idarəsindəki karluqlara «yabaku-karluq» deyilmişdir. «Divan» yazılan dövrdə Özkənd çayı «Yabaku suvi» adlanırdı. Lakin burada yabakular deyil, əzgişlər yaşayırdılar. Yabakular isə Yamar çayı sahilində məskunlaşmışlar. Bu gün yerli türklərin Ob çayına Omar və ya Umar dediklərini nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, «Divan»da Yamar suyu adlanan çay elə Ob çayıdır.

M.F. Köprülü belə hesab edir ki, yabakular çincə pa-ye-kou, Kül Tigin kitabəsində isə yerbayurku adlanan türk boyudur. Yabakular basmıllarla və Qaraxanilərlə qanlı savaşılara girmişlər. Guya onların 700 min əsgəri varmış, lakin yenə də islam sərkərdəsi

Bəgəç Aslan Qazi 40 minlik ordu ilə yabakuları məğlub etmişdir. Yabakular sonrakı dövrdə karluqların arasında ərimişlər.

Yəməklər: Tədqiqatçı R.Əsgər qeyd edir ki, Yəməklər barədə məlumat çox azdır. Bəzi tarixçilər onları məhz kimək tayfalarının qalığı sayırlar. Onlar XI əsrdə İrtiş çayının yuxarı axarında yaşayırdılar. Təxminən bir əsr əvvəl isə həmin yerdə 7 boydan ibarət olan kiməklər məskun idilər. Bunlardan birinin adı imək, digərinin adı isə kıfçak idi. Ehtimal ki, kiməklərin bir qismi yəmək, qalan qismi isə kıfçak (qıpçaq) adı altında yenidən formalaşmışdır. Mahmud Kaşkari yəməkləri qıpçaqlardan hesab etdiyini, lakin qıpçaqların özlərini onlarla qohum saymadıqlarını yazmışdır. O, İrtiş çayının yəmək bozqırından axdığını göstərmiş, yəməklərin igidliyini vəsf edən bir neçə bənd şeir vermişdir.

Tatlar: Divanda bu söz fars, tacik və ümumən iranlı mənasında işlənmişdir. Mahmud Kaşkarinin yazdığına görə, «Tat Tavğaç» ifadəsinin tərkibindəki «tat» sözü farsları, «Tavğaç» sözü isə türkləri ifadə edir. Lakin yenə onun yazdığına görə, yağmalar və tuxsılar məhz uyğurlara tat deyirdilər. Doğrudan da, farsların Tavğaç bölgəsi ilə heç bir əlaqəsi yox idi, uyğurlar isə lap yaxınlıqda yaşayırdılar. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, İrana yaxın bölgədəki türklər «tat» sözü ilə farsları və digər irandilli xalqları, uyğur sərhədindəki türklər isə həmin sözlə buddist uyğurları adlandırmışlar.

Bəçənlər: Peçeneqlər XI əsrdə Cim (Emba) ilə Yayık (Ural) çayları arasında yaşayırdılar. Onların bir qolu isə Qara dənizin şimalındakı torpaqlara hakim idi. Peçeneqlər X əsrdə dəfələrlə ruslarla savaşımlar. 972-ci ildə peçeneq başbuğu Kürə Kiyev knyazı Svyatoslavi məğlub edərək öldürmüşdür. 1036-cı ildə ruslar onlara qalib gəlmiş, peçeneqlər Aşağı Dünyay sahillərinə enmişlər. 1048-ci ildən sonra onların bəzi boyları Bizans ordusunda xidmətə gəlmiş, Anadoluya yerləşmişlər 1050-ci ildən etibarən peçeneqlər bütün Balkanları və Trakyanı tutmuş, ona görə 1081-1091-ci illərdə Bizansla savaşımlar. 1091-ci ildə Bizansın müttəfiqi olan qıpçaqlar (kumanlar) peçeneqləri Meriç çayı sahilində tar-mar etmiş və onlar bir daha özlərinə gələ bilməmişlər.

Çaruklar: Mahmud Kaşkari çaruklar haqqında qısa bilgi vermişdir. «Türklərdən bir oymaq olub Barçukda yaşayırlar. Barçuk Əfrasiyabın şəhəridir».

Kumıklar: Qafqaz arealında məskunlaşan və bu coğrafiyada uzun müddət dominant xalq sayılan Kumukların mənşəyi haqqında çox az məlumatlar var. Bəzi alimlər kumukların çoxdan bəri Xəzər dənizi kənarında yaşayan “kam” və “kamak” adı altında Bitələmeyusa məlum olduğunu hesab edirlər. Klaprot “Qafqaza səyahət” (“Reise in den Kaukasus”) adı ilə yazdığı əsərində kumukların xəzərlərin nəvələri olduğunu iddia edir.

Türk xalqı” (“Das Türkenvolk”) adı ilə 1885-ci ildə yazdığı

əsrində Vamberi kumukların indiki vətənlərinə Xəzər dövlətinin şövkətli və qüdrətli dövrlərində gəlib yerləşdikləri fikrini irəli sürür. Bu fikri qəbul etsək, kumukların indiki yurdlarında VIII əsrdən bəri yaşadıklarını hesab edə bilərik.

İslamın təsiri ilə başqa xalqlarda olduğu kimi kumuklar arasında da get-gedə ərəb yazısı yayılmış və XV-XVIII əsrlərdə ərəb yazısı əsasında yerli dillərin səs sisteminə uyğunlaşdırılmış ümumi Dağıstan yazısı formalaşdırılmışdır (“Əcəm” yazısı). Kumuk türkcəsi ilə çap olunmuş ərəbyazılı ilk kitablar XIX əsrin sonuna təsadüf edir. 1928-ci ildə Latın, 1938-ci ildən isə Rus-kiril əlifbasına keçilmişdir ki bu baxımdan kumukların taleyi sovet məkanında yaşayan çox sayda türk xalqlarının taleyi ilə eyni olmuşdu.

Kumuk türkcəsi XVII əsrdən XX əsrədək Şimal-Şərqi Qafqazdakı xalqlar arasında ortaq anlaşıma dili olaraq istifadə edilmiş, rus çarları və digər rus məmurları ilə olan yazışmalarda rəsmi dil olmuş, Vladiqafqaz, Stavropol, Mazdok, Temir-Han-Şura və başqa yerlərdəki məktəbdə tədris olunmuşdu. Avar, Dargin, Lak və Rus kəndlərindən Kumuk ailələrinə Kumuk dili öyrənmələri üçün 2-3 illiyə 8-10 yaşında uşaqlar göndərilmiş.

Kumuk xalqı çox dəyərli bir folklor xəzinəsi yaratmışdı. Qəhrəmanlıq dastanlarından misal göstərmək olar: “Gilqameş” dastanına bənzəyən və çox qədim “Minküllü”

cırı(yır),Nart dastanlarının abidəsi sayılan “Kartkocak və Maksuman”, ölüm mələyi Əzrailə savaşı qəhrəman haqqındakı “Cavatbiy”in yırı və s. Tarixi qəhrəmanlıq yırları (dastanları) arasında “Ayqazi”, “Abdulla”, “Eldarüş” dastanları XIX əsrdə dərəcəyə, istismarçılara qarşı vuruşan qaçaqlara ithaf edilmiş ən geniş yayılmış dastanlardandır. Azadlıqsevər kazaklara (mühafizlərə) ithaf edilmiş dastanlar nəzərə çarpacaq dərəcədə çoxdur.

Balkarlar: Qafqazda Elbrus dağının şərq və qərbindəki yüksək dağlıq vadilərdə yaşayan qaraçay-malkar türkləri tarix boyunca bölgədə hakimiyyət quran Kimmer, Saka(İskit), Hun, Bulqar, Alan və Qıpçaq türklərinin min illərcə sürən etnik birləşməsindən süzülərək ortaya çıxmış bir Türk xalqıdır.

Baxsan bölgəsində yaşayan,türkcə danışan toplum isə bəzi qaynaqlarda orusbiylər kimi göstərilir (Türkiye dışındaki... ,2002,22-ci cild). Bölgü zamanı həmin ərazi –Baxsan başqa bir vilayətin tərkibinə qatılısaydı,yəqin ki, indi statistikada qaraçay, balkar adı ilə yanaşı orusbiy adlı bir “xalq”a da rast gələcəkdik. Beləliklə, eyni dildə danışan, eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olan, eyni dinə inanan, eyni köklü toplumdan iki xalq-qaraçaylılar və malkarlar formalaşdırılmağa başlandı.

Statistikada “qaraçay”, “balkar” kimi qeyd edilən xalqların yaşadığı bölgə bir-birinə bitişikdir. Dilçiliyə, tarixə dair bütün

ədəbiyyatlarda bu xalqların bir kökənli olduğu və yazılı ədəbiyyatlarının qaraçay, baxsan-çeqem və malkar ağzı (şivəsi) əsasında formalaşdığı göstərilir. Yüz illər boyu ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən qaraçay-malkarlar da 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçdilər. Lakin bu uzun sürmədi. 1938-ci ildə onlar üçün də əlifba hazırlandı. Kiril qrafikalı bu əlifbada 38 hərf var. Türk dillərinin hamısında olduğu kimi, onların dili də səssizlərlə (samitlərlə) zəngindir (İsayev M.,1970). Bütün bunlara baxmayaraq, tarix, ədəbiyyat, folklorları ayrı-ayrılıqda öyrənilir və təbliğ olunurdu. Sovet strateqləri bu ayrılıqları getdikcə dərinləşdirmək üçün malkarlara Nalçikdə, qaraçaylara Çerkesskdə elmi-mədəni mərkəzlər yaratmışlar.

Qaraçay-malkarlar haqqında İslam ensiklopediyasındakı məqaləsində azərbaycanlı alim Mirzə Bala yazır: “Dil, örf, adət, din, ictimai təşkilat, folklor, ədəbiyyat və tarix etibarı ilə bir bütöv təşkil etdikləri halda, təqribən XV əsrdən sonra, qaraçay və balkar(b-m dəyişməsi ilə malkar) və yaxud tavlı (dağlı) adları altında ayrı-ayrı iki cami olaraq, 1944-cü ilə qədər, şimali Qafqazda yaşamış qədim bir türk qəbiləsidir” (Mirzə Bala,1967:217).

Son 200 ildə davamlı basqınlarla üzləşən, torpaqları əllərindən alınıb yerində sanatoriya və kurortlar, istirahət evləri tikilən, bir sözlə, mülkiyyətləri başqalarına verilən, kütləvi

sürgünlərə məruz qalan, həbs edilən, güllələnən bir toplumun dilini qoruması, folklorunu yaşatması və ana dilində bədii əsərlər yaratması xalqın milli qüdrətinin gözəl bir ifadəsidir.

Diqqətə layiqdir ki, Qaraçay-malkarlar günümüzədək zəngin folklorlarını qoruyub saxlaya bilmiş və onları toplayaraq çap etdirmişlər. Bunlar nartlar, tanrılar haqqında nəğmələr, uşaq folkloru nümunələrindən ibarətdir ki, onları öyrənmək ümumtürk folkloruna, mədəniyyətinə, dünyagörüşünə yiyələnmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zəngin xəzinə vaxtında öyrənilməsə dünya mədəniyyəti bir parçasını itirmiş olar.

Əldə olan sənədlərdən qaraçay-malkar türklərinin ilk olaraq ərəb əlifbasının hərflərinə əsaslanan bir yazı istifadə etdikləri anlaşılır. XVIII əsrdə İslam dinini qəbul edən qaraçay-malkar türkləri eyni zamanda ərəb əlifbası ilə də tanış olmuş və bir sıra məqsədlərlə ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar. Üzərində bir sıra qərarların yazılmış olduğu 1715-ci il tarixli “Holam” yazısı qaraçay-malkar türkcəsinə aid ərəb əlifbası ilə yazılmış məlum olan ən qədim yazılardan biridir. Bununla yanaşı ərəb hərfləri əsasında yazının istifadəsi məhdud sərhədlər daxilində olmuş və çox yayılmamışdır. Buna görə də qaraçay-malkar türklərində yazılı ədəbiyyat sonrakı dövrlərdə yaranmağa və yayılmaya başlamışdır. Qaraçaylı Kiçik Əfəndi ilə Yusif Haçir Əfəndi və malkarlı Muhammed ül-Varakinin ərəb yazısı və

qaraçay-malkar türkcəsi ilə yazmış olduqları dini mənzumələr ilk ədəbi əsərlərdən hesab edilir. Fəqət əsər sahibləri bu mənzumələrini özləri nəşr etmə imkanını əldə edə bilməmişlər. Bu mənzumələrin bir hissəsi illər sonra Dr. Yılmaz Nevruz tərəfindən nəşr edilmişdir. Yenə Qaraçayda və Nalçıkda ilk və orta mədrəsə təhsili aldıqdan sonra Dağıstanda yüksək təhsil alan Kart-curt kəndi mədrəsəsi müəllimi Eldavur oğlu Geriy Silpaqar Əfəndinin(1857-1906) fiqh,kəlam və hədislərdən ibarət olan ondan artıq əsər yazdığı məlumdur. Fəqət təəssüflər olsun ki,bu əsərləri nəşr etdirmək imkanı olmamış, ailəsi ilə birlikdə Osmanlı Türkiyəsinə köçərkən yanında gətirdiyi əsərlərini bütünlüklə itirmişdir.

Uzun illər qaraçay-malkar ədəbiyyatı tarixini araşdıranlar onun XVIII əsrdən başladığını iddia edirlər. Son zamanlar mənbələrə əsaslanaraq Mikail Şamsi Baştu (835-900), Tram xan(X-XII əsrlər), Zorum Biyçe (13.-1396), Qoşayax Biyçe(XV-XVI əsrlər), Qaltur Semenov (XVIII əsr) kimi yaradıcı şəxsiyyətlər haqqında məlumat verməklə qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatının tarixinin IX əsrdən başladığını bildirirlər. Gənc tədqiqatçıların bəziləri isə ədəbiyyat tarixlərini Orxon-Yenisey abidələri ilə başlayırlar ki, bu da təbiidir. Xalq özünü tanıdıqca, tarixini öyrəndikcə milli şüuru artır, tarixinə də, ədəbiyyatına da, mədəniyyətinə də sahib çıxır.

Krım tatarları; 1783-cü ilə qədər dövlətçiliyi olmuş,1921-1944-cü illər arasında RSFSR daxilində milli ərazi muxtariyyətinə malik Krım Tatarlarının məşəqqətli tarixi olmuş və tarixin bütün mərhələlərində mədəni xalqın yarada biləcək bütün dövlət atributlarına malik olmuş,kitab və kitabxana quruculuğunda da böyük nailiyyətlər əldə etmişlər(8,s.184).

Krım Tatarlarının yazılı ədəbiyyatı meydana gələnə qədər ideallarını, milli xarakter, adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini, sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətlərini, arzu və ümidlərini, dünyagörüşlərini çox qədim zamanlardan bəri yırlar (cırırlar) manilər,atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr,əfsanə və dastanlarla nəsildən-nəslə keçən şifahi ədəbiyyatları ilə günümüzə qədər qorumuşlar.

Tədqiqatçı A.Seyidosmanov qeyd edir ki,Baxçasarayda Zəncirli Mədrəsədə və Xan sarayının kitabxanasında minlərlə əlyazma toplanmış və Krım Tatar dilində tarixi məlum olan ən qədim əlyazma kitabı 1180-ci ilə aid edilir. Heç şübhə yoxdur ki, bu dövrdə Baxçasaraydan başqa mədəni mərkəzlər olan Ağməscid (Simfiropol), Kezlev (Evpotoriya) ,Karasubazar (Belaqorsk), Solxat(Starıy Krım), Kefe(Feodosiya) kimi şəhərlərdə də kitab məhsulu dövriyyə edir,kitabxanalar yaradılırdı.

Rusların 1783-cü ildə Krımın işğalı ilə Krım türklərinin çoxu vətənindən köçmək məcburiyyətində qalır, ictimai və iqtisadi

müəssisələri tamamilə yox edilən bir millət halına gətirilir. Bu vəziyyətin təbii nəticəsi olaraq Krım maarifi, ədəbiyyatı tam bir durğunluq dövrünü yaşayır. Bu vəziyyətin dəyişdirilməsində böyük rol oynayan ən önəmli şəxsiyyət, şübhəsiz İsmayıl Qaspirinskidir. İsmayıl Qaspirinski sadəcə Krım türklərinin deyil, Rusiyadakı bütün Müsəlman Türk xalqının milli oyanış dönəmi üçün olduqca mühüm bir şəxsiyyətdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Krım Tatar xalqının mədəni inkişaf prosesi yeni vüsət almağa başlayır və bu prosesin önündə bütün Türk xalqlarının böyük oğlu İsmayıl bəy Qaspirinski durur.

1921-1927-ci illərdə Krım Tatar dilində kütləvi nəşrlər çap etdirməyə başlayırlar. 1928-ci ildən başlayaraq “Burjua millətçiliyi ilə mübarizə” adı ilə dövlət siyasəti milli mədəni inkişafa yeni hücumlarla nəticələndi. Milli mədəni hərəkətin önündə duran şəxsiyyətlərin əksəriyyəti fiziki olaraq məhv edildi, kitabxanalardan mühüm nüsxələr çıxarılaraq qadağan edilirdi. 1928-ci ildə ərəb qrafikası ləğv edilərək latın qrafikası, bir müddətdən sonra isə latın qrafikası ləğv edilərək rus-kiril əlifbası tətbiq edilməyə başlandı. Bu prosədə Krım Tatar xalqının Azərbaycanla oxşar tale yaşaması çox mənalıdır.

SSRİ-nin repressiyaya məruz qalmış xalqlarından olan Krım Tatar xalqı yalnız 1957-ci ildə rehabilitasiya olunduqdan sonra milli

dildə kitab və dövrü nəşrlər buraxmağa başlayır. Daşkənd şəhərində “Lenin bayrağı” qəzeti və hər il 10-15 adda Krım Tatar dilində müxtəlif kitablar çap olunur. Lakin siyasi azadlıqların olmadığı bir dövrdə mədəni inkişaf da mümkün deyildi. Belə ki, SSRİ-nin dağılması və Krım Tatar xalqının kütləvi şəkildə ana vətənlərinə qayıtması ilə kitab və kitabxana mədəniyyəti, xalqın milli irsini böyük ehtiram olaraq bərpa olunmağa və inkişaf etməyə başlayır. Xalqın ziyalıları Sank-Peterburqdan, Daşkənddən, Kiyev, Xarkov kitabxanalarından qorunub saxlanılmış Krım Tatar xalqının milli elmi və ədəbi nümunələri toplayıb kitabxana fondlarına daxil edir, bununla da milli mədəni irsin qorunub saxlanılmasına çalışırdılar. Bu istiqamətdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasının da fondunda mühafizə edilən Krım Tatar xalqına məxsus elmi,siyasi və ədəbi nümunələrin də toplanması, surətinin çıxarılması, elektron formatlarının hazırlanması və Krım kitabxanalarına aparılması işi həyata keçirilmişdir.

Qaqauzlar; Qaqauz xalqının adı uzun müddət tədqiqat obyektinə çevrilməmişdi. Alimlərdən bir qismi “qaqouz” sözünü “xak+oğuz”, ”hak+oğuz”(əsl oğuz), bəziləri “qaqa+uz”(uzun dimdik), əksəriyyəti isə “göy oğuz” kimi izah edirlər. Kökü göy oğuzlarla bağlı olan qaqauzlar indi yaşadıkları Maldaviya Respublikasının cənubunda yerləşən Bucaq düzünə XVIII əsrin

sonu-XIX əsrin əvvəllərində Bolqarıstanın şimal şərqindən köçüb gəlmişlər. Onlardan əvvəl burada türklərin, o cümlədən noqayların yaşadığı bölgənin toponimləri də sübut edir. Moldaviyada qaqauz kənd və bölgələrinin yerləşdiyi ərazinin sahəsi 1,8 min kv kilometrdir. Bu ərazi cənubdan Ukraynanın Odessa vilayəti, şimal-qərbdən isə Rumıniya ilə həmsərhəddir. 1989-cu ilin siyahıyaalmasına əsasən Moldaviyada yaşayan qaqauzların sayı 153.000-dir. Qaqauzlar Moldaviyanın əsasən Komrat(55,0%), Çadır-Lunqa(53,7%) və Vulkaneşt (30,8%) bölgələrində yaşayırlar. Tarakli, Bessarabka, Çimişli və Kaqul bölgələrində də ayrı-ayrı qaqauz kəndləri vardır. Ümumilikdə götürəndə qaqauzlar Moldovanın cənubunda 32 yaşayış məntəqəsində məskunlaşıblar.Onların çoxunda qaqauzlar moldovan və bolqarlarla bir yerdə yaşayırlar.

Bundan başqa Ukraynada (27 min), Şimali Qafqazda (2 kənd), Qazaxıstanda (12 kənd), Özbəkistanda (2 kənd), Bolqarıstanda, Rumıniyada, Türkiyədə, Yunanıstanda və Yuqoslaviyada da qaqauzlar yaşayırlar.Yuqoslaviyada onları sürgüc adlandırırlar.

Qaqauz türklərinə aid şifahi və yazılı ədəbiyyat onların tarixi və mədəni varlığı kimi çox rəngli bir tablону xatırladır. Qaqauzlar tarixi türk boylarının bir-birini əvəz edən mədəni xatirələrini dini yaxınlığına görə başda Balkan xalqları olmaqla

digər xristian millətlərindən aldıkları bəzi fərqli ünsürlərlə ahəngli bir şəkildə birləşdirmişlər. Bu mədəni sintez özünü ədəbiyyatda da göstərmiş, bəzən bir var olmaq mübarizəsi, bəzən də bir tənhalıq, bəzən də böyük bir sevginin ifadəsi olaraq özünü göstərmişdir.

Qaqauzların yazılı mədəniyyətlə olan bağları digər bir çox xalqlarda olduğu kimi dini mətnlərin oxunması yolu ilə olmuşdur. Ortodoks qaqauzlar dini mənbələri əvvəllər yunan, bolgar, rumın və rus dillərində yazılmış əsərlərdən öyrənirdilər.

Qaqauzların yazılı dini mənbələrlə tanış olması Anadolunun Xristian Türkləri olaraq adlandırılan Karamanlıların yunan hərfləri ilə yazdıqları və başqa dillərdən tərcümə etdikləri dini mətnlər vasitəsilə mümkün olmuşdur. Karamanlılar bu əsərlər vasitəsilə qaqauzlara həm türkcə yazılmış dini bilgilər, həm də yazıya köçürülmüş türk xalq ədəbiyyatı mətnlərini çatdırmışlar.

1988-ci il avqustun 14-də ilk nömrəsi çapdan çıxan “Ana sözü” qəzeti qaqauz xalqının həyatında mühüm bir hadisə idi. Tezliklə onun sorağı Türkiyə, Azərbaycan, Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya və digər yerlərdən gəlməyə başladı. Keçmiş Sovetlər Birliyinin hər yanında qaqauzlar və qaqauzların dili, folkloru, ədəbiyyatı, məişəti və tarixi ilə maraqlanan, özünə qaqauz arasında dost axtaran hər bir kəs bu qəzetlə əlaqə saxlayır, onun daimi oxucusuna çevrilirdilər.

Türk xalqları tarixinin araşdırılmasında ilk mənbələr

Türk dövlətlərinin və Xalqlarının tarixinin yazılmasında istifadə ediləcək mənbələri “Arxeoloji tapıntılar”, “Antik Roma Mənbələri”, “Bizans mənbələri”, Çin Mənbələri, Qədim Türk Mənbələri, Abidələr və Yazılı əsərlər, Ərəb və fars mənbələri, Türkiyə, Azərbaycan, Rus və Rus Sovet şərqşünaslıq məktəbinin tədqiqatları, eləcə də türk xalqlarının dastan və əsəirləri ilə xarakterizə edə bilərik. Bundan əlavə istər Türkiyə, Azərbaycanda, istərsə də digər Türkdilli ölkələrdə Türkoloji və Türk Tarixi sahəsində aparılan araşdırma və tədqiqatlar mötəbər mənbələr hesab edilir.

E.ə I əsrin sonlarından etibarən bu dövrün tarixini özündə əks etdirən arxeoloji tapıntılar kifayət qədər çoxdur. Xüsusilə də XX əsrin sonlarında öz müstəqilliyini bərpa etmiş türkdilli dövlətlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar ənənəvi tarixə baxışların əvəz olunmasına səbəb olmuşdur.

Arxeoloji məlumat Şərqi Türkistanda İsveçli alim Sven Qedinin, Macar əsilli ingilis alim A.Steynin, F.Berkmanın müəyyənləşdirdiyi Şərqi Türkistanda (Türkmənistan) başlayan R.Pampellinin rəhbərliyində qazıntılar aparan amerika arxeoloji qrup, uzun müddət S.P.Tolstovun rəhbərliyində fəaliyyət göstərən Xarəzm arxeoloji qrupu və digər arxeoloji qrupların Sibir, Şərqi

Türküstan və Monqolustan ərazilərində apardıqları arxeoloji araşdırmaları və s. xüsusilə vacib tapıntılar və sənədlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Daş dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid bir çox insan məskənləri və antropoloji materiallar, Ceyhun və Anau erkən təsərrüfat məskənləri, Qızıl Təpə və Namazgah Təpə kimi şəhər tipli yaşayış yerləri, bina qalıntıları, istehsal və məişət əşyaları, heykəltəraşlıq vasitələri, qaya üstü rəsmləri və yazılar, bitki toxumları və s. tapıntılar ortaya çıxmışdır.

Türkistan tarixinə aid arxeoloji abidələr içərisində e.ə. I əsrdə Avrasiyanın geniş ərazisində yayılan skif kurqanları (Arjan, Pazırık, Kul-oba, Çertomlık) vacib yer tutmaqdadır. Skif kurqanlarında aparılan qazıntılar isə XIX əsrin ortalarından sonra artmağa başlamışdı.

Türk tarixi baxımından xüsusilə eradan əvvəlki əsrlərə aid arxeoloji məlumatlar çoxdur. Türk birliklərinin Sibir və ətrafında yaşadığı torpaqlarda 500 mindən çox qaya rəsmləri (piktoqrafiya) aşkar edilmişdir. Ural dağlarından Sakit Okeanın sahillərinə qədər uzanan təxminən 10.000 kilometrlik bir ərazidə atalarımızın qayalar üzərində əks etdirdiyi minlərcə simvol və yazıları tapıb gün üzünə çıxaran rus alimi Aleksey Okladinkovun tədqiqatları əhəmiyyətli idi.

Xüsusilə Qərbi Türkistanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qədim türk xalqları haqqında mühüm məlumatlar əldə edilmişdir.

Qədim türk mənbələrini araşdırarkən qarşımıza çıxan ən vacib məsələ Əlifba məsələsidir. Çox hörmətli Türk tədqiqatçı alimi dr.Erhan Arıkl yazır:-

"Ümumiyyətlə Türk xalqları qədim dövrdə özünə məxsus bir əlifbaya sahib olmamışlar. Buna görə də qədim dövrə aid Türk mənşəli yazılı mənbələr təəssüf ki, yoxdur."

Türk xalqlarının tarix boyu mədəni təkamül prosesində əlifbaya milli kimliyi ifadə forması kimi yanaşma elementlərini müşahidə etmirik. Əksinə, əlifbanın xalqlar, millətlər və toplumlar arasındakı kommunikasiya vasitəsi kimi baxan türklər ehtiyacı ödəyən bilən və bunu ən yaxşı şəkildə ifadə edə bilən əlifbaları qəbul etmiş və onun kommunikativ funksiyasından istifadə etmişdi. Türk xalqları əlifbaya sahib olmuşdu. Belə ki, antik əlifba sisteminə əsaslanan Uyğur əlifbası və heç bir əlifba sisteminə söykənməyən, orijinal əlifbalar olan Runi və Xubilay xanın sifarişi ilə hazırlanmış kvadrat əlifba. Hər iki halda əlifba bir millətin özünü ifadə forması kimi deyil, toplumlararası ünsiyyət vasitəsi kimi meydana gəlir ki, mənbələrdə bu barədə xeyli məlumat verilir.

Bəzi Türk Xalqları haqqında qonşu xalqların mənbələrində də məlumatlar çox azdır. Məsələn Çin xalqlarında Hunlar,

Uyğurlar, Göytürklər haqqında məlumatlar yer almaqla yanaşı Altay Xalqları, Çuvaşlar, Hakaslar, Sibir Tatarlarının və Yakutlar haqqında məlumatlar yer almır. Prototürk diyə adlandırma biləcəyimiz bu Xalqların tarixləri haqqında yazılı qaynaqlarda bilgilərin olmaması tarixçiləri yazılı olmayan qaynaqlara yönəltdi.

Ancaq sayları az da olsa günümüzdə qədər gəlmiş son dərəcə etibarlı və qiymətli məlumatları özündə ehtiva edən yazılı, sözlü və arxeoloji mənbələrdən ibarət olan türkcə qaynaqlar, Türk tarixçiliyi baxımından qəbul edilmiş ən mühüm qaynaqlardır.

Türklərin VI və VIII əsrlərdə istifadə etdikləri Uyğur, Yəhudi və Ərəb əlifbaları ilə yazılmış yazılı mətnlər Türkoloji fəaliyyətdə xüsusi bir yer tutur.

Qədim Türk kitabələri Monqolustanın Orxon-Yenisey ətrafında və Talas vadisində toplanmışdır. Ayrıca bu bölgələrdə məzar daşları olaraq istifadə edilən "Balballar" dan əhəmiyyətli məlumatlar almaq mümkündür.

Türk tarixçiliyi baxımından əhəmiyyətli olan bu mənbələr haqqında bir qədər daha təfərrüatlı məlumat verməyə ehtiyac var. Bunlar əsasən aşağıdakılardır.

- a) Abidələr (Bengü daşlar)
- b) Orxon – Yenisey Abidələri;

V.V.Bartolda görə bu abidələr VI əsrdə ortaya çıxmış və Çindən Bizansa qədər olan geniş coğrafiyada imperatorluq qurmuş Göytür imperatorluğuna aiddir.

Xüsusilə Gültigin(732), Bilge Xaqan (735) və Tonyukuk (716) abidələri ilə 731-ci ildə Altay və Şimali Monqolustanda yazılmış abidələr tarix araşdırmalarında çox mühüm sənədlərdir.

Orhon abidələrinin ilk kəşfi 1721-1722-ci illərdə I Pyotrun xidmətində olmuş İsveçli alim D.Messerşimid və onu müşayiət edən F.İ.Tabbert tərəfindən edilmişdir.

Orxon abidələrini ilk oxuyan alim isə İsveçli V.Tomsen olmuşdur. Orhon abidələrinin dünya gündəminə gəlməsində Rus Türkoloqları V.V. Radlov və S.E. Malovun əməyi böyük olmuşdur.

Qırğız tarixçisi Abdırzakov isə Orhon-Yenisey abidələri haqqında ilk bilgi qaynağının 1696-1697-ci illərdə daşlarla bağlı xəbər verən araşdırmaçı etnoqraf G.U.Remezovun olduğunu iddia edir.

I Pyotr zamanında həbs edilən və Sibirə göndərilən İsveç zabiti Filip Yogan Stralenberg (Tabbert) 1713-1722-ci illəri Tobol şəhərində yaşayırkən yerli xalqın tarixinə, dilləri ilə əlaqədar mühüm məlumatları araşdırmış və daşlardakı yazıların Run yazısı ilə yazıldığını müəyyən etmiş 1730-cı ildə İsveçə qayıtdıqdan sonra “Böyük Tatarın yeni coğrafi yazıları”, “ Şimal və cənubi Avropa

və Asya bölgələri” adlı əsərlərini yazaraq bu abidələri elm dünyasına tanıtmışdır.

1889-cu ildə Rus tədqiqatçısı, arxeoloq və etnoqraf N.M.Yadrinsev yenisey abidələrindən başqa, Monqolustandakı Koşo-Saydam adlı yerdən Orhun gölünün sahilində olan başqa əsərləri də kəşf etmişdir. Yadrinsev bu yeni əsərlərin iki ayrı dildə Çin və Run əlifbasında yazıldığını müəyyən etmişdir.

Qırğız tarixçisi Ö.Qarayev tədqiqatçıların: Orhun-Yenisey abidələrinin dili haqqında mütəxəssislərin heç cür ümumi razılığa gələ bilmədiklərini deyir.

V.Radlov – “Qədim Türk dilində”;

V.Bang – “Bozkurtların dili”;

S. Malov – “Oğuz dili”;

N.Baskakov– “əsər monolit deyil, bir neçə dildən ibarətdir”;

İ.Batmanov – “Millətlər arası ortaq dil”;

S.Kliyaştorniy – bəlkə, qədimdən Türk ləhcəsi olub, sonra Türk Xaqanlığının Dövlət dilinə keçmiş ola bilər kimi fikirlər irəli sürülmüşdür.

Son əldə olunan nəticə isə Orhon-Yenisey abidələrində istifadə edilən dildən belə anlaşılr ki, qədim türklərin özlərinə aid bir ədəbiyyatı olmuşdu. VI-VIII əsrlərdəki türklərin şeir sənəti (1965), Qədim Türk Ədəbiyyatının nümunələri” (1976) adlı kitabların müəllifi İ.V. Steblava isə: “Qədim zamanlarda Mərkəzi

Asiyada müxtəlif xalqlar yaşayırdılar. Bu millətlərin ortaq mədəniyyətindən bu kitabələr çıxdı” deyirdi.

Hətta türk əsilli olmayan tədqiqatçılar belə etiraf edirlər ki, türklər böyük bir coğrafiyada müxtəlif xalqlarla birlikdə yaşasalar da dominant xalq olublar və türk dili xalqlar arasındakı ünsiyyət dili olmuşdu. Bu konsepsiya tədqiqatımızın digər paragraflarında da mərhələlərlə sübut olunur.

Terhin Kitabəsi: 1957-ci ildə Monqolustanlı arxeoloq S.Dorcişurun Monqolustandakı Terhin çayının Çagannur gölünə töküldüyü yerin qərbindən 12 km, Terhin çayının şimal yatağından 1 km və Hangay dağlarının şimal qərbindəki dik qayalığın cənubundan 2 km məsafədə, torpaq qatının bir az üstündə dörtrəngli daş dirsəyin parçasını kəşf etmişlər.

1969-cu ilin sentyabrında S.G.Klaştorniy və onun arxeoloji qrupu buraya gəlib qazıntı apararaq tıspağa formasında olan qaya üzərində yerləşdirilmiş olan 0,75 m böyüklüyündə daş abidəni ortaya çıxardı. Tıspağa formasında düzəldilən qələbin arxa hissəsində Türk runik əlifbası ilə yazılmış yazı ilə möhür tapıldı.

1970-ci ildə arxeoloq N.Seruyjap və V.Volkof Terhin kitabəsinin yanında qazıntı apararaq orada yenə iki hissə daş abidə tapdı. Bu üç parça daş abidə hal-hazırda Monqolustan Xalq Cümhuriyyətinin Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu muzeyində mühafizə edilir.

Terhin Kitabəsinin oxunuşu ilə tərcüməsi ilk olaraq 1974-1975-ci illər arasında Monqol filoloqu M.Şinehu tərəfindən edilmişdisə də bu çox düzgün bir tərcümə deyildi.

Bu kitabənin hansı dövrə aid olduğu, kim tərəfindən tikildiyi və türk tarixinin hansı qisminə aid olduğu mövzusunda S.G.Klyəştornıy belə deyir: “Terhin Kitabəsinin əsas hissəsi, İl Etmış Bilgə Xaqan adına onun oğlu Kutluq Tarhan Sengün tərəfindən yazıldığı, kitabənin şimal tərəf 12-ci sətrində açıqca görülməkdir. Kitabənin ikinci sətri incələndikdə kitabənin 753-cü ildə inşa edildiyi görünür.”

S.G.Klyəştornıya görə kitabənin II hissəsində yazılanlar Bilgə xaqanın şəxsən öz ağzından danışılan tarixi hadisələrlə bağlı olduğu ifadə olunur. Ayrıca bu kitabə mövzusunda Türkiyədə Talat Tekin ilə Saadettin Kömeçinin də ciddi araşdırmaları mövcuddur.

Ümumilikdə 30 sətir və bir də daş qaya üzərindəki cümləni saysaq 31 sətrdən ibarət olan bu kitabənin 7-10-cu sətrləri köçdən əvvəlki Türküstanın etnik vəziyyətini başa düşməyimizə, 14-cü sətri isə Uyğur-Yağma etnik birliyini açıqlamamızda bizə kömək edir.

Sine-Usu Kitabəsi: Bu kitabə şimalı Monqolustanda Mogoiti İrmağı, Şine – Usu Gölü, Orgötü Dağı əhatəsində Finlandiyalı bir heyət tərəfindən tapılmışdır. 1909-cu ildə Ramstedt

və Sakari Palsi, bölgəni gəzərkən yerli xalqın sözlərindən buralarda bir kitabənin mövcudluğunu anlamışlar və kitabəni axtarmağa başlamışlar. Nəhayət yuxarıda qeyd olunan mövqedə kitabə tapılmışdır. Sonralar Ramstedt bu kitabəni 1918-ci ildə elm aləminə tanıdır. Kitabə Uyğur xaqanlarından “tanrı da Bolmış İl Etmiş Bilgə Xaqan” adına 759-cı ildə inşa olunub, başlanğıcdan etibarən İl Etmiş Bilgə Xaqanın zamanındakı hadisələrdən bəhs edildiyi bir daş abidədir. Kitabədə “İrtiş Oğuz”, “Üç Qarluq”, “Kazluk Göl” “Bolçu Gölü” kimi coğrafi adlar 840-cı ildən əvvəlki Türküstanın etnik vəziyyətini başa düşməyimizə kömək edir. Bu coğrafi yer adları ilə əlaqədar Türkiyəli tədqiqatçı dos.dr. Saadəttin Gömüç elmi bir araşdırma aparmışdır.

Uyğur Kitabəsi: Bu kitabə 825-ci ildə Orxon Uyğur Xaqanlığının VIII Xaqanı Alp Bilgə Xaqan (808-821) xatirəsinə inşa edilmişdir. Kitabə rus arxeoloqu Yadrinsev tərəfindən 1889-cu ildə Orxon Uyğur Xaqanlığının baş şəhəri Qarabalsagun ətrafında tapılmışdır. Buna görə kitabəyə “Qarabalsagun kitabəsi” də deyirlər. kitabə 3.38 m uzunluğunda, 1.77 m enində və 0.97 m qalınlığındadır. Kitabənin 3 tərəfində; Qədim türkcə (52 sətir), Sogdca (31 sətir) və Çincə (19 sətir) yazılar yer almaqdadır. Kitabənin Türkcə olan hissəsi olduqca köhnəlmiş və çox oxunaqlı deyil. Kitabənin ən sağlam və oxunaqlı olan hissəsi Çin dilindədir. Kitabənin ilk dəfə mətnin elmi şərhinin nəşrini 1980-ci ildə Radlov

etmişdir. Kitabənin türkçə və Çincə mətninin tərcüməsi H.N.Orkunun Köhnə Türk Kitabələri adlı əsərinin II cildində yer alır. Kitabənin Sogdca yazılmış hissəsinin şərhini O.Hansen 1930-cu ildə "Oğur-Fin" Elmi Dərgisini **Turfan (İdikut) Xaqanlığı Töhpe Kitabəsi**: n 44-cü nömrəsində çap etdirmişdir.

Turfan (İdikut) Uyğur Dövlətinə aid kitabələr içərisində çox mühüm bir yer tutan bu kitabə Turfanlıların (Koçuluların) yuxarı səviyyəli Dövlət məmuru və məşhur şair Ki-Ki Kursa İçku adlı biri tərəfindən qələmə alınmışdır. Tarixi dastan xüsusiyyətində olan bu kitabə 1334-cü ildə yazıya alınmışdı. Kitabədə Turfan (İdikut) dövlətinin Xaqanlarından Barçuk Art Tekin dövründən Tayipinu (Taypan) dövrünə qədər (1208-1335) olan hadisələr xronoloji qaydada bəhs edilir. Kitabənin arxa hissəsinə Turfan (İdikut) uyğurlarının şəcərənamesi Çin dilində yazılmışdır. Ön hissəsində isə Qədim Uyğur yazısı ilə Turfan (İdikut) Uyğurlarının mənşəyi və qısa tarixi öz əksini tapır.

Kitabə Çinin Kansu əyalətində olan Wu-vei muzeyində saxlanılır, onun uzunluğu 1.80 m, eni 1.70 m-dir.

Turfanda olan Ağac Parçası üzərindəki Kitabələr: 1975-ci ildə Çinin Xinjiang Uyğur Muxtar Respublikasında bir qrup arxeoloq, Turfanın Qara Qoçu Məhəlləsinin cənubunda 40-a qədər qədim məzarı qazaraq oradan V əsrə aid, üzərində qədim Çincə və Sogdca yazılar olan 18 ədəd kiçik ağac parçası tapmışdır.

Uyğur türk arxeoloqlarından Qurban Veli 1976-cı ildə bunların üzərində işləyərək bu kitabələrin üzərindəki Çincə illiklər, Sogdçadan Çincəyə transkripsiya edilən Wu-hu-cin (oğuz) Tichin (Tekin), kimi sözləri Çincədən Sogdça hərflərilə transkripsiya edilən Jen (kişi), Tai-j (vəkil) kimi sözlərin təsbit edilməsi nəticəsində Turfan ərazisində V əsrdə Uyğur Türklərinin yaşadığını, Uyğur türkcəsinin o zamanlarda Turfandakı ana dil olduğunu sübut etmişdir.

Yuxarıda bəhs edilən kitabələrdən başqa yenə də Talas Vadisində tapılan ağac parçaları üzərindəki yazılar və Turfanda tapılmış Göytürk hərfləri ilə yazılmış mətnlər, iki dövlətin etnik vəziyyətini və dil əlaqələrini aydınlaşdırmaqda çox faydalı olmuşdur.

İrk Bitig: Öz məzmununa görə “Fəlnamə”, “Tabirnamə” adlanan bu əsər indiki Çinin Tun-huang bölgəsindəki bir məbəddə tapılmışdır. Yazılış formasından mənsur bir əsəri xatırladan "İrk bitig" tamamı 104 səhifə və 65 paraqraftan ibarətdir. Hər paraqrafın başında birdən dördə qədər içləri qırmızı mürəkkəblə dolu qara dairələr vardır. Şansını sınamaq istəyənlər zər atıb nömrəsinə görə bu paraqraflardakı yazıları oxuyurlar.

İrk Bitigdə istifadə edilən dili incələyən elm adamları bu əsərin IX əsrə aid olduğunu və Orxon Uyğur Xaqanlığı zamanında qələmə alındığını, Göytürk əlifbası ilə yazıldığını və dilinin Qədim

Uyğur Türk ləhçəsi olduğunu irəli sürürlər. İrk Bitigin Göytürk əlifbası və sonradan Turfanda qədim Uyğur yazısıyla sürəti çıxarılan bir neçə nüsxəsinin günümüzdə qədər saxlandığı, Göytürk əlifbası ilə yazılan nüsxənin digər nüsxələrə görə daha tam olduğu məlumdur. Əsərin hər bir hissəsi bu yaxşıdır və ya bu pisdir hökmü ilə nəticələnir.

Atabetül – Hakayik: Türk dili və ədəbiyyatının inkişafı tarixində, bir mərhələnin işıqlandırılması baxımından, əsas yer tutan, Atabetül – Hakayik əsəri böyük ədib Ahmet Yüknəki tərəfindən 12-ci əsrdə Kaşğar dilində, qədim Uyğur yazısıyla yazılaraq, böyük hörmət bəslədiyi Muhammed Dad İspehsalar Bəyə ithaf edilmişdir.

Mövzu və ədəbi janr etibarıyla Kutadgu Biligin davamı xüsusiyyətində olan bu əsər, sərlövhələrdən də anlaşıldığı kimi, Türk – İslam mühitinin mədəniyyəti çərçivəsində, fərdlərin tərbiyəsi üçün yazılmış olan, Türkcə və Mənzum formada olan bir mənəviyyat kitabıdır. Əsərdəki fikirlər çoxlu sayda quran ayəsi, hədis və ya başqa Ərəbcə beytlər ilə şərh edilmişdi. Müəllif əsərində öz fikirlərindən əlavə, məlum olan mənbələri gözəl bir Türkcə ilə ifadə etməyi də lazım bilmişdi.

Əsərin yazıldığı təxmin edilən dövüdə Atabetül – Hakayikin əsərinin nə qədər böyük ehtiyacı ödəmiş olduğu əsərin yazıldığı tarixdən sonralar da dəfələrlə üzünün köçürülməsi, bir çox ədibin,

müəllifin əsərindən təqdir ilə bəhs etməyindən və nəhayət Türk dünyasının müxtəlif məlumatların özündə əks etdirməsindən məlumdur.

Atabetül – Hakayikin əsərinin bu günə qədər qorunub saxlanılmış nüsxələri; "Kutadgu Bilig" nüsxələrində də olduğu kimi, əsərin yazıldığı zamandan olduqca sonrakı tarixə aiddir. XIV əsrin sonu və ya XV əsrin əvvəllərində, xüsusilə Arslan Hosa Tarhanın dövründə yenidən tərtib edilmişdir. Bu son nüsxələrin yazılış tarixi bəlli olan nüsxələrin ən qədimi 1444-cü ildə üzü köçürülmüş və hesab edilir ki, digərlərinə nisbətən daha mükəmməl olan Səmərqənd nüsxəsidir.

Bu əsəri ilk dəfə elm aləminə tanıdan Türk alimi Nesip Asim olmuşdur. O, 1906-cı ildə əsərin mətninin bir hissəsini, daha sonra 1918-ci ildə əsərin faksimil ilə mətnin tam tərcüməsi və izahı iki hissədə (**Hübbetül Hakayik İstanbul 1918, I hissəsi mətin, II hissəsi isə tərcümə və izah. faksimile**) nəşr etdirmişdir. Bunlardan başqa, 1925- ci ildə öz nəşrini Uyğur yazısı ilə yazılmış başqa bir nüsxə ilə qarşılaşdıraraq **“Hibetül – Hakayikin digər bir nüsxəsi (105)** adlı bir məqalə yazılmışdı.

Nəhayət əsərin bu gün Türkiyədə istifadə olunan mətni və tərcüməsi Reşit Rahmeti Arat tərəfindən Atabetül Hakayik adı ilə İstanbulda 1951-ci ildə nəşr edilmişdi. R.R. Arat bu əsərin giriş

hissəsində əsərlə əlaqədar ətraflı məlumat verdikdən sonra əsərin mətni, tərcüməsi və faksimilini tam şəkildə daxil etmişdir.

3. TÜRK XALQLARININ DASTAN VƏ ƏSATİRLƏRİ İLK MƏNBƏ KİMİ

İslama qədərki dastanlar:

Görkəmli Azərbaycan tədqiqatçı alimi Nizami Cəfərov İslama qədər türk xalqlarının dastan və əsatirlərini eposlara, şerlərə və nəsr ədəbiyyatına bölür.

Dastanlar-Dünyanın yaranması haqqında (Yaradılış), Türklərin törənişi haqqında (boz qurd dastanları), Oğuz Xaqan dastanı, Siyenpi dastanı, Alp Ər Tonqa dastanı (Əfrasiyab), Şu dastanı, Ərgənəkon dastan və köç dastanını kimi göstərilir. Şerlər olaraq-Türkülər, Ağılar, Türk maniçi şeiri, ilahilər, Türk buddist şerləri daxil edilib. Nəsr ədəbiyyatına Göytürk nəsr, Tonikuk kitabəsi, Kül tigin kitabəsi, Bilgə xaqan kitabəsi, Türk maniçi nəsr, Xuastuanift, Türk buddist nəsr və Altun yaruk daxil edilir.

Dünyanın yaradılışı haqqında qədim türklərin fikir, duyğu və inanclarını ifadə edən yaradılış dastanı Orta Asiyada yaxın zamanlara qədər ağızdan-ağıza ötürülərək yaşaya bilmişdir. Bu dastan qədim türklərin tək Tanrıya inandıqlarını və Tanrının dünyanı yaratmaq ilhamını nurani bir qadın xəyalından aldığını göstərir.

Tarix boyu çəkişmə, savaşlar və macərəlarla keçən bütün türk elləri haqqında çoxlu dastan və əfsanələr yaranmışdır. Qədim türk dastan və əfsanələrində qurd ata və rəhbər simasında tanındılmışdır.

Avropaya gedən türklərdə (hun, oğuz və bulğar) ceyran da (ceyik) üstün, qüdrətli bir rəhbər kimi əfsanələrə girmişdir.

Göktürklərin inanclarına görə xaqan ailəsi Aşına sülaləsinin böyük cəddi bir dişi qurd imiş. Göktürk xaqanlarının otağı qarşısında yerləşdirilən tuğun ucundakı qızıl qurd başı xaqanlıq əlaməti idi.

Qədim türkcədə qurda “böri” də deyilirdi ki, Çin mənbələrində bu “foli” şəklində deyilmiş və göytüklərin mühafisə alayının əsgərlərinə də foli deyilmiş.

Görkəmli azərbaycan tədqiqatçısı Cavad Heyət qeyd edir ki, qədim türk ellərinin ədəbiyyatı Orta Asiyada dastan ədəbiyyatı ilə başlamışdır.

Dastanlar ellərin və ya millətlərin din, mərdlik və milli qəhrəmanlıq macərələrinin əksər hallarda mənzum hekayəsidir. Dastan kökü tarixə dayanan və ilhamını tarixdən alan xalq ədəbiyyatı məhsuludur. Dastanlar xalq şairləri, saz şairləri tərəfindən sazın müşayiəti ilə söylənilir və xalq gözüylə, xalq ruhu ilə duyulan və xalq xəyalında nağıl şəkilini alan tarixlərdir.

Dastanlarda millətlərin dinləri, müxtəlif inancları, yaşadıkları məntəqənin coğrafi xüsusiyyətləri, eləcə də insanların ümumiləşmiş hiss və düşüncələri öz əksini tapır.

Dastanların, xüsusilə də əsatirlərin fikir və sənət həyatının mənbəyini təşkil etmələri çox mühümdür.

Qədim yunan şerinin bir çox tərənnümçüləri öz ilhamını eləcədə yunan teatrının ən məşhur əsərlərinin müəlifləri öz mövzularını yunan əsatir və dastanlarından almışlar.

Dastanların müllətlərin milli köklərinə dönmələrində, özlərində etimad və güvən hissinin artmasında böyük rolu qeyd olunur. Məsələn, alman millətinin ayağa qalxmasında, milli dircəlişində Jermen nağıl və dastanlarının təsiri olması haqqında fikirlər mövcuddur.

Dastanların milli birliyi oyandırmaq və millətlərin özünütanıtmaq və yaşatmaq yolundakı qüdrətini göstərən ən yaxşı misallardan biri İrandır.

Tədqiqatçı Cavad Heyət qeyd edir ki, islam və ərəblər İrana gələndən sonra İranda pəhləvi dili və ədəbiyyatı tərk edilir, yerinə ərəb dili hakim olmuşdu. Bu hadisənin ardından Türk elləri İran coğrafiyasına daha artıq köç edərək bu coğrafiyada min il hökmranlıq edir. Bu tarixi mərhələdə xalqların dastan və əsatirləri onların etnik kimliyini qoruyub saxlamaya imkan vermişdi. Əlbəttə, hər millətin dastanı yoxdur. Bir millətin dastanlarının ola bilməsi üçün onun qədim keçmişi və tarixində unudulmaz təbiət hadisələri, böyük savaqlar, köçlər, istilalar və yeni məntəqələrdə tanışlıq kimi xalqın həyat və hafizəsini nəsillər boyu məşğul edən hadisələrin olması lazımdır.

Dastanların yarandığı ilk dövrlərdə yaşayan insanlar cəmiyyət və təbiət hadisələrini ya dərin bir qorxu, ya böyük bir heyranlıqla seyr edirdilər. Bir çox hadisələrin elmi səbəbinin bilinmədiyi bu dövrdə hər hadisə çox mühüm, çox maraqlı, insanları düşündürən əsrarəngiz və hikmətli bir məna ifadə edirdi. Məsələn, göy guruldamağı – Tanrının qəzəbi, tufanlar – Allahın cəzası sayılırdı. İnsanlar Tanrı kimi günəşə, oda sitayiş edir və ya bir ağacı və boz qurdu öz əcdadı sanırdılar. Bu insanlar başçılarını və qəhrəmanlarını da Tanrılıq dərəcəsinə qədər yüksəldir, onların Tanrı tərəfindən yardım gördüyünə inanırdılar. Bunlar mühüm hesab etdikləri hər hadisə və əhvalatı öz təxəyyülləri ilə bəzəyərək, bir-birlərinə anladır və zamanla dastanlar yaranırdı .

Zaman keçdikcə dastan yaradıcılığı zəngin olan millətlərin arasında böyük dastan şairləri yetişdi və bunlar millətlərinin əfsanəvi tarixi ruhda milli dastanlarını yazdılar. Bu işi Yunanıstanda Homer, İranda Firdovsi görmüşdür. Mərhum Azərbaycan şairi Səhənd də “Dədə Qorqud” dastanlarını günümüzün dili və üslubu ilə şer halında tərənnüm etmiş və “Sazımın sözü” adı ilə iki cildlə nəşr etdirmişdir.

Türk ellərinin dastanları islamdan əvvəl və sonra yarandığına görə iki hissəyə bölmək olar. Görkəmli azərbaycan alimi Nizami Cəfərov qədim türk ədəbi yaradıcılığını epos, poetik və nəsr yaradıcılığına bölür. İlk yazılı abidələr olaraq Göytürk

nəsri, Tonikik kitabəsi, Gültiqin kitabəsi, Bilgə Xaqan kitabəsi, Türk Maniçi nəsri, Xuastuanift, Türk buddist nəsri, Altun Yaruk yazılarını göstərir. Tədqiqatçı geniş mövzu əhatəsi olan poetik irslə yanaşı İslama qədər qədim türk dastanlarından aşağıdakıları göstərir.

1. Dünyanın yaranması haqqında
2. Türklərin törəyişi haqqında (Boz qurd dastanı)
3. Oğuz Kağan dastanı
4. Siyenpi dastanı
5. Alp Ər Tonqa dastanı
6. Şu dastanı
7. Ərkənəkon dastanı
8. Koç dastanı

Böyük coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının bu günə qədər dünya kitabxanalarında qorunub saxlanılmış yazılı və şifahi elmi - ədəbi irsi müxtəlif alimlərin tədqiqatında öz geniş əksini tapır. Türk xalqlarının ümumiyyətlə, bu arealda xüsusilə geniş yayılmış folklor nümunələri olmuşdur ki, böyük tarixi dövrdə bu etnosun özünü ifadə forması kimi təzahür edir.

Türk xalqlarının qədim dastanlarından biri də “Dədə Qorqud” dastanıdır.

Rəvayətə görə əfsanəvi Oğuz xanın 6 oğlu olmuş və onlar Günəş, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz adlanmışlar. Onların da hər

birinin 4 oğlu olmuşdur. Oğuz xanın 24 nəvəsi ilə də Oğuz tayfalarının sayı müəyyənləşir. (6. 525 səh.)

K.İnostransev qeyd edir ki, XV əsrin II yarısında Osmanlı feodalları arasında oğuznamələr çox yayılmışdır və II Bayazidin iki oğluna Qorqud (1460) və Oğuz xan (1470) adı verməsi bunun nəticəsidir. (6. 528 səh.)

V.Bortolda görə Dədə Qorqud dastanının dövrü I Bayazidin hakimiyyətindən (1389 – 1402) sonrakı dövrə aid edilə bilər. II Murad (1421 – 1451) üçün Əli Yazıcı oğlu tərəfindən yazılmış Səlcuq tarixi əsərindən də bəzi oxşarlıqlara əsaslanaraq V.Qordiyevski əsassız nəticələr əldə edir. (6. 527 səh.) XVI əsr türk tarixçisi Ədirməli Ruhi, XVII əsr alimi Münəddimbaşlı öz tarix əsərində (1676) Qorqud ata haqqında məlumat verir. (6. 527 səh.)

Türkiyədə Dədə Qorqud dastanının öyrənilməsində Türkiyənin görkəmli alimləri Abdulla İnan, Əli Riza Yalman, Fuad Köprülü, Pertef Naili Baratov böyük əmək sərf etmişlər. Berlin dövlət kitabxanasında yerləşən Drezden əlyazmasının surəti əsasında 1916 – cı ildə İstanbulda Kilisli Müəllim Rifət tərəfindən “Dədə Qorqud” – un tam mətni ərəb əlifbasında çap etdirilmişdir. 1938 – ci ildə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən latın əlifbasında çap olunur. (6. 521 səh.)

1815-ci ildə Alman şərqşünası Dis “Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsindən bir boyu ayıraraq onu alman

dilində tərcümə ilə birlikdə çap etdirmişdi. Başqa bir alman alimi Teodar Neldeqe (1833 – 1930) “Dədə Qorqud” – un Drezden nüsxəsinin tam surətini çıxarmış və onun tam mətnini alman dilinə tərcümə etməyə səy göstərmişdir. Bu işin son dərəcə çətin olmasının və o dövrdə türk dilinin öyrənilmə səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olaraq T. Neldeqe 1892 – ci ildə bitirmədiyi materialları V.V.Bartolda, 1891 – 1892 – ci illərdə hələ tələbə olan gənc mütəxəsisə təqdim edir. 1922 – ci ildə dünya ədəbiyyatı seriyasında çap etdirmək məqsədilə V.V.Bartold “Dədə Qorqud” – un Drezden əlyazmasının tam mətnini tərcümə edərək çapa təqdim etdi. Təəssüf ki, nəşriyyatın bağlanması ilə bu kitabın çapı alimin sağlığında işıq üzü görmədi. SSRİ EA – nın arxivində saxlanılan alimin əlyazması əsasında 1950 – ci ildə görkəmli Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhmasibin redaktəsi ilə çap edildi. (6. 519 – 520 səh.)

“Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin son səhifələrindən birində “Osman paşa - 993” (1585 – ci il) yazısı olması kitabın yazıya köçürülməsi tarixini müəyyənləşdirməyə ehtimallar verir. Vatikan nüsxəsinin 1591 – ci ildə Qahirədə 1615 – 1616 – cı illərdə Qüdsdə olması haqqında əlyazmanın üzərində qeydlər var. Lakin ən qədim qeyd Sənullahin ölüm ili 956 (1549 - 1550) – ci il qeyd olunur. E.Rossi əlyazmanı XVI əsrin ortalarına, V.Bortold isə XV əsrin əvvəllərinə aid edir. (6. 519 – 527 səh.)

Tədqiqatçı V.M.Jirmunski türk xalqları folklorunun tədqiqatları çərçivəsində qazax dastan və rəvayətlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, XV – XVI əsrləri əhatə edən və bu günə qədər qorunub saxlanılmış qazax qəhrəmanlıq və tarixi dastanlarından əvvəl bu xalqın qıpçaq kökünə bağlı eposu olmuşdur ki, bu əlamətlər müasir dastanlarda öz elementlərini qoruyub saxlamışdır. Qazax yazılı və şifahi abidələrinin Başqırd, tatar, qırğız və türkmən xalqları ilə tarixi integrasiyası tədqiqatçının diqqətindən yayınmış və ya tədqiqatçı bu məsələyə yer ayırmamışdır. Bədii təfəkkürün həm yazılı, həm də şifahi formalarda ifadəsində, sujetlərdə, tarixi və mifoloji qəhrəmanların adında, toponimlərdə bir çox oxşarlıq və eyniliyi müşayət etmək olar.

SSRİ ərazisində yaşamış türk xalqları içərisində “İdiqə” haqqında dastan orta əsrlərdən müasir dövrümüzə qədər çox yayılmış və şöhrət tapmışdır. Qara dəniz sahilindən, Krım və Ön Qafqaz çölləri, aşağı Volqa sahilindən Urala qədər, oradan da Aral vadisi və Cənubi Sibirə qədər ərazidə yaşamış türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə qazaxlarda və qarakalpaklarda, köçəri özbəklərdə, noqaylarda, türkmənlərdə, başqırdlarda, krım türklərində, sibir türkləri və dağ altaylılarında yazıya köçürülmüşdür.

1820 – ci ildə Q.İ.Spaski tərəfindən Qazax variantının rus dilinə tərcüməsi sibir xəbərlərində çap edildi. 1830 – cu ildə A.Xodzko tərəfindən Həştərxan şəhərində noqay variantı yazıya köçürüldü və “İranın xalq poeziyası” adı ilə ingilis dilində çap edildi. 1841 – 1842 – ci ildə Çokan Vəlixanov tərəfindən qazax variantının tam mətni çap olundu.

1866 – 1872 – ci ildə V.V.Radlov tərəfindən Omsk tatarlarının və Altay teleutlarının versiyası yazıya köçürüldü. 1896 – ci ildə krım tatarlarının “İdiqə” haqqında dastanı yazıya köçürüldü. 1903 – cü ildə P.M.Melioranski tərəfindən yazıya köçürülmüş qarakalpak versiyası, yalnız 1917 – ci ildə Aşqabad şəhərində çap edildi.

1957 – ci ildə Türkiyə tədqiqatçısı Səadət Çağatay “İdiqə” haqqında dastanı krım tatarı olmuş bir mühacirin ifasından yazıya köçürmüş və Ankarada onu Alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə çap etmişdir.

Bu dastanın hal – hazırda çap edilmiş 30 – dan artıq versiyası mövcuddur. (6. 354 səh.)

Sovet illərində xalq aşığı Saqınbay Orozbekovun ifasından yazıya köçürülmüş “Manas” dastanı 250 000 misra şeirlə ifadə olunan möhtəşəm bir eposdur. Şahnamədən 2 dəfə, Homerin İleadasından 16 dəfə böyükdür. Dastanın əsas hissəsi qədər də onun

ikinci və üçüncü hissələrini (“Semetey” və “Seytek”) Manasın oğlu və nəvəsi haqqında dastanlar təşkil edir. (6. 25 səh.)

1940 – 1945-ci illərdə Manas dastanının müxtəlif epizodlarının çap edilməsinə baxmayaraq əsərin tam versiyası yox idi. 1958 –1960–ci illərdə 500 000 misralıq əsəri ixtisar edərək 80 000 misradan ibarət ixtisar edilmiş versiyasını 4 cildə ilk dəfə Qırqızistan elmlər akademiyası çap etdirdi.

Manas eposunun ilk yazılı nümunəsi Qazax etnoqraf alimi Çokan Vəlixanov 1806 – cı il yazıya köçürdüyü nüsxədir. Əlbəttə bu qorunub saxlanılmış nüsxə hesab edilə bilər. Ç.Vəlixanov qeyd edir ki, Manas bütün qırğız mifologiyasının, nağıllarının rəvayətlərinin toplanmış ensiklopediyasıdır. (6. 25 səh.)

Özbək “Alpamış” dastanının klassik variantını özbək alimi Fazil Yoldaşov (1873 – 1953) 1928 – ci ildə yazıya köçürmüşdür. Bu dastan 14 000 sətrdən ibarətdir. 1939 – cu ildə onun tam variantı X.Əlimcanovun redaktəsi ilə çap edilmişdi. Bu nəşrin əsasında L.M.Penkovski onun rus dilinə tərcüməsini hazırlayır və 1943 – cü ildə Moskvada çap etdirir.

“Alpamış” dastanının oğuz versiyası “Bamsı Beyrək” haqqında dastan adlanır. Tədqiqatçılar həm sujetinə həm də digər əlamətlərinə görə onu “Alpamış” dastanının anadolu versiyası kimi qəbul edir. (6. 155 səh.)

Dastanın aşağıdakı versiyaları mövcuddur.

Kunqrat versiyası - “Alpamış” dastanının özbək, Qarakalpak, Qazax redaktəsi ilə.

Oğuz versiyası – “Kitabi – Dədə Qorqud” da Bamsı Beyrək və müasir Anadoluda xalq nağılları formasında.

Qıpçaq versiyası – Başqırd xalq nağılı “Alpamış və Barsınxulu” və Kazan tatarlarının “Alpamış” dastanı.

Altay versiyası – Altay qəhrəmanlıq nağılı “Alıp – Manaş”.
(6. 584 səh.)

Tədqiqatçılar hesab edir ki, bu dastanın ən qədim versiyası altay oğuzlarına VI – VIII əsrlərdə Türk xaqanları dövrünə aiddir.

Qəhrəmanlıq dastanlarını araşdıran V.Jirmunski “Koroğlu” dastanının Qırğız, Özbək, Türkmən, Azərbaycan folklorunda rast gəldiyini qeyd etməklə yanaşı onun tacik versiyasının da olduğunu qeyd edir. (6. 18 səh.)

Türkmən folklorunda “Yusif və Əhməd”, “Koroğlu”, “Gül və bülbul”, “Gül və Sənubər”, “Şahsənəm və Qərib” (Aşıq Qəribin türkmən versiyası, Tiflisdə Lermentovun 1831-ci ildə tanış olduğu), “Tahir və Zöhrə”, “Seyfəl – Məlik”, “Xurmukca və Xəmrə”, “Sayat və Xəmrə”, “Əsli və Kərəm” və başqa dastanları yazıya köçürülmüşdü. Bu dastanların əksəriyyəti müxtəlif versiyalarda bütün türk xalqlarında məşhur olmuşdur. Bu dastanların kitab variantı Orta Asiyaya, əvvəlcə Xarəzmə, sonra isə Qazaxıstan və Qırğızıstana yayılmışdı.

Başqırdıstanda və Volqa sahili türklərin qəhrəmanlıq dastanları xalq nağılları şəklində şifahi qorunub saxlanılmışdı. Bunlar A.Kireyev tərəfindən Ufada, X.Yarmuxammedov tərəfindən Kazanda çap edilmişdir.

Cənubi sibir türkləri, yeni Tobolsk tatarları, Ob və İrtiş çayı vadisində yaşayan altaylılar, Şorlar, Xakaslar və Tuvalılar, Yeniseyin sahilində yaşayan Yakutlar son dövrə qədər köçəri və yarım köçəri yaşamış, ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuş və geniş Türk sivilizaiyasından qismən uzağa düşmüş və müsəlman mədəniyyəti təsirlərindən kənarda qalmışlar. Odur ki, onlar daha orjinal mifologiyasını qoruyub saxlamışdır. Bu dastanları Peterburq Elmlər Akademiyasının üzvü Anton Antonoviç Şifner (1817 - 1879) “Sibir tatarlarının qəhrəmanlıq dastanları” adı ilə poetik tərcüməsini almandilində 1859 – cu ildə çap etmişdi.

Altay folklor nümunələrini Rusiyada ilk toplayanı V.İ.Verbidski (1828 - 1890) olmuşdu. O rus əlifbası əsasında ilk Altay əlifbasının da yaradıcısı idi. Altay dilinin qrammatikasını da V.İ.Verbidski tərtib edir. Bundan bir qədər sonra N.Y.Nikiforov (altaylı) altay qəhrəmanlıq nağıllarının rus tərcüməsini çap etdirir. 1935 – ci ildə N.K.Dimitriyevanın çapa hazırladığı “Koqutay” dastanının da rus dilində tərcüməsi işıq üzü görür.

II dünya müharibəsinin başlanmasına az qalmış SSRİ – Elmlər Akademiyasının elmi əsərlərinin etnoqrafiya seriyasında

“Şorların epik dastan və nəğmələri” N.P.Direnkov tərəfindən tərcümələri ilə birlikdə çap edilir. Hal – hazırda bu tədqiqatlar Altayda, Abakanda (Xakasiyada), Kızılda (Tuvada) davam etdirilir.

Yakutiya Rusiya imperiyasında siyasi sürgünlər yeri idi. İlk tədqiqatçılarda sürgünə gələnlər olmuşdur. İ.A.Xudakaov “Coğrafiya cəmiyyətinin” dərgisində Q.N.Potaninin redaktəsi ilə yakut qəhrəmanlıq nağıllarını rus dilində tərcüməsini çap etdirdi. Polyak E.Pekarski yakut – rus lüğətinin zəngin folklor nümunələrinə istinadlarla hazırlayıb çap etdirmişdir. Eləcə də sürgündə olmuş polyak S.B.Yastremski yakut mətnlərinin dəqiq tərcümələrini hazırlamış və yalnız türkoloq S.E.Malovun redaktəsi ilə 1929 – cu ildə çap etdirmişdi. “Olonxo” geniş həcmli poetik formada deyilmiş, şamanizmin təsirilə mifologiyaya söykənən qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Rusiya Elmlər Akademiyası Sibir Şöbəsinin Yakutiya filialının Dil, Ədəbiyyat və Tarix İnstitutunda bu dastanın çoxsaylı qədim və yeni yazıya köçürülmüş müxtəlif versiyaları mövcuddur.

1890 – 1900 – ci illərdə Daşkənd tədqiqatçısı, milliyyətçə Başqır olan Əbubəkir Divayev (1856 - 1932) uzun müddət qazaxlar arasında yaşamış və toplamış olduğu nadir əlyazmalardan əldə etdiyi qəhrəmanlıq dastanlarının böyük bir müntəxabatını hazırlamışdır. Ə.Divayev Alpamış dastanının qarakalpaq versiyasını, “İdiqə – batır”, Kazanın işğalından bəhs edən “Şora – batır” və

XIX əsrə aid olan digər əsərləri hazırlayıb çap etdirmişdi. (6. 14 səh.)

Rus tədqiqatçıları Qazax folkloru və ədəbiyyatı ilə daha erkən və geniş maraqlanmağa başlamışlar. Müəyyən olunmuşdur ki, Puşkin qazax folkloru ilə maraqlanmış və onun yazıları içərisində “Kozı – Korpeş və Bayan – Sulu” epik dastanının yazılmış adı müəyyən edilmişdi. Ehtimal olunur ki, Puşkin 1833 – cü ildə Orenburq səfərində bu əsərlə tanış olur. (6. 135 səh.) 1812 – ci ildə adı çəkilən bu dastanı Timofey Belyayev Kazaxıstanın “Romeya və Cülyetta”sı adlandırmışdır.

1820 – ci ildə Q.İ.Spaskinin tərcüməsi ilə “İdeqe” əsəri rus dilində “Sibir xəbərləri” məcmuəsində çap edilir.

Qazax eposunda qəhrəmanlıq dastanları ilə yanaşı tarixi dastanlar da geniş yayılmışdır ki, bunlara “Kombard – Batır” və məhəbbət dastanları “Kozu - Korpeş”, “Kız - Jibek” dastanları aiddir. Silsilə dastanlardan “Qırx bahadır” eposu 1942 – ci ildə yazıya köçürülmüşdür.

Mərkəzi Asiya və Sibirin görkəmli tədqiqatçısı Q.N.Potanın (1835 – 1920) folklor abidələrini öyrənərək onu dünya folklor sujetlərini müqayisə etmiş və Qərbi Avropa və Rusiya eposunun mənbəyinin Şərqi məxsus olduğunu iddia etmişdir.

Türkologiyanın Rusiyada görkəmli nümayəndələri prof. P.M.Meleranski (1868 - 1906), onun tələbəsi akademik

A.N.Samoyloviç (1880 - 1938), Türkmən eposunun ilk tədqiqatçısı İ.A.Belyayev də bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər. Macar tədqiqatçısı Qerman Vamberi (1831 – 1913) 1863 – cü ildə dərviş paltarı geyinərək Orta Asiya və Çin türküstanını gəzmiş, XVI – XVII əsr türk qəhrəmanlıq dastanlarını öyrənərək alman dilində “Yusif və Əhməd” dastanını çap etdirmişdir. (6. 13 səh.)

Rusiyada türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının sistemli öyrənilməsi V.V.Radlovun (1837 - 1918) adı ilə əlaqələndirilir. Əlbəttə türkoloqların tədqiqat arealı Rusiya imperiyası daxilində məhdudlaşır və tədqiqatçılar xalqların mifoloji təfəkküründə ümumi olanı deyil, fərqləndirici xüsusiyyətləri, ayıran elementləri axtarır aramaqda daha çox maraqlı olmuşdular.

Radlovun şagirdi Nikolay Federoviç Katanov (1862 - 1922) milliyyətə Xakas olmuş və V.M.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi öz xalqının ilk savadlı dastan söyləyənisi olmuşdur. O, Peterburq universitetinin türkologiya fakultəsini bitirmiş və sonralar Kazan universitetinin professoru olmuşdur.

Rusiya ərazisində yaşayan türk xalqlarını tədqiq edən avropalı mütəxəssislərin əməyi də az deyil.1721-22-ci illərdə cənubi sibir bölgəsinə alman təbiətşünası D.Q.Messerşmitd gəlir. Messerşmitd bu bölgənin coğrafiyası, tarixi, etnoqrafiyası, şifahi ədəbiyyatı haqqında materiallar toplayır.O, 1721-ci ildə Uybat çayının şimal sahilində hündür bir daş abidə tapır.Bu daş abidə

bütün dörd tərəfindən naməlum " yazılar-işarələrlə" örtülmüşdü.Sonra məlum olacaq ki, qədim türk dili və tarixi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bu daş Orxon-Yenisey abidələri silsiləsinə daxil olan məşhur Yenisey abidələrindən biridir. O, xakasların torpaqlarını Şimal müharibəsi zamanı rüslərə əsir düşmüş və burada öz hərbi əsir həyatını yaşayan İsveç zabiti F.İ.Tabbert-Stralenberq ilə birlikdə gəzmişdi. F.İ.Tabbert-Stralenberqin yazıya aldığı poetik- folklor materialları arasında Ara tayfasının həyatı və çoxsaylı ilan ordusuyla döyüşü təsvir edilir. O, mətni almanca yazmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki,Ara tayfasının ilan ordusuyla müharibəsi haqqında əfsanəni başqa alman alimi Q.F.Miller də 1733 - 34-cü illərdə II Kamçatka ekspedisiyasında iştirak edərkən yazıya almışdır.Sonralar bu əfsanə N.F.Katanov tərəfindən yazıya alınmış və 1907-ci ildə (541 səhifə) rusca çap olunur. II Kamçatka ekspediyasının tərkibində Rusiya Elmlər Akademiyasının digər üzvləri ilə bərabər o dövrün görkəmli alimləri- V.N.Tatişşev, İ.E.Qmelin, Y.İ.Zindenau da iştirak etmiş və xakaslara məxsus olan folklor-etnoqrafik materiallar toplamışlar. Alman-rus-isveç-fin alimlərinin sibirə yaşayan bu türk xalqlarının tarixi, maddi-mədəni irsi, coğrafiyası, şifahi ədəbiyyatı və etnoqrafiyası haqqında topladıqları və araşdırdıqları, tərcümə edib nəşr etdikləri əsərlər sayəsində rusiyada yeni elm sahəsi- sibirşünaslıq elmi üçün baza yaradılır.

Sibir o cümlədən Xakas türklərinin poetik və qeyri poetik folkloru, etnoqrafiyası, tarixi və maddi-mədəni irsinin öyrənilməsinə maraq getdikcə artmaqda idi. Belə ki, xakaslara məxsus mənəvi mədəniyyətin elmi-tədqiqata cəlb edilməsi prosesinin davamı bu regionu öyrənmənin, elmi əlaqələrin və tədqiqatın II mərhələsini - bütünlüklə XIX əsri əhatə etdi. II mərhələdə həm sibirşünaslıq, həm şərqşünaslıq, həm də türkologiya daha geniş inkişaf pilləsinə keçdi. Bu mərhələ toplanan folklor mətnləri, etnoqrafik məlumatlar dərin təhlillərdən keçir, ümumtürk kontekstində elmi-tədqiqata cəlb olunması və yeni alimlər nəslinin yetişməsi, formalaşması ilə səciyyəvi özəllik kəsb edirdi. Belə görkəmli alimlərin sırasında fin lingvisti, etnoqraf, türkoloqu M.A.Kastreni, alman türkoloqu V.V.Radlovu (3), Q.F.Milləri, Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin fəal üzvü N.A.Aristovu (4), qazax Ç.Vəlixanovu, Q.Potanini (5), N.Katanovu, İ.İ.Karatanovu, V.Titovu və M.Kazım bəyi xüsusi hörmətlə yad etməliyik. Məhz Mirzə Kazım bəy kimi alimlər çar rusiyasında şərqşünaslıq elminin sağlam təməllər üzərində əsasını qurdular. Bu zamandan etibarən folklor-etnoqrafik, tarixi-coğrafi, tətbiqi sənət və qayaüstü rəsmlər, folklor musiqisi, mərasim- ayin və təqvim bayramları haqqında əldə edilən, toplanan materialların nümunələri məhz o zamandan sistemli öyrənilməsi, intensiv araşdırılması humanitar-

filoloji elmin ayrı-ayrı sahələri ilə elmi-tədqiqatların differensiasiyası başlandı.

Bu gün elmi dövriyyədə olan Türkiyəli tədqiqatçıların əsərləri Azərbaycan alimlərinin bu sahədə apardıqları araşdırmalar, eləcə də sovet ittifaqından qalmış elmi irs ümumiləşdirilərək fundamental biblioqrafik vəsaitin əldə olunması mümkündür. O zaman qədim və orta əsr türk xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatının zəngin repertuarı qarşıya çıxardı.

-Oğuznamə (Oğuz Xaqan Dastanı): Oğuznamə bütün Türk xalqlarının, xüsusilə Uyğur türkləri arasında çox qədim zamanlardan bəri tarixi bir dastan olub, VIII əsrdə Turfanlı Uyğurlar tərəfindən Uyğur Əlifbası ilə şifahi şəkildən yazılı qaynaq şəklinə gətirilmişdir. Bugün həmin əsərin tək bir nüsxəsi vardır ki, hal-hazırda Parisdə Fransız Milli Kitabxamasında mühafizə edilməkdədir. 24 vərəqlik dastanın böyüklüyü 13-19 sm olub, cəmi 42 səhifədir. Kitabın hər səhifəsində 9 sətir yazı yer almışdır. İslamdan əvvəlki dövrü əhatə edən əsərin başlıq hissəsi əksik olduğundan əsərin tam adının nə olduğu anlaşılmır. Ancaq elm adamları əsərə, mövzusuna görə “Oğuznamə” və ya “Oğuz Xaqan Dastanı” adını vermişdir.

Günümüzdə Uyğur türkcəsi ilə yazılan bu tək nüsxədən başqa müxtəlif əsərlərdə islam motivlərini özündə ehtiva edən Oğuznamələr yer almaqdadır. Bunlar XIV əsrdəki Fars dilində

yazmış (eyni zamanda Elxanilərın vəziri) Rəşidəddin tərəfindən qələmə alınan Camit – Təvərih adlı əsər ilə XVII əsrdə yaşayan tarixçi Əbu Qazi Bahadır Xan tərəfindən qələmə alınan Şecəri-i Terekime adlı əsərlərdə də yer almaqdadır. Ayrıca Türkiyədə bu əsər Yazıcıoğlu tərəfindən öyrənilmiş və çap olunmuşdu. Əsər Azərbaycanda da bir neçə dəfə çap olunmuşdu.

Oğuznamə öz mövzusu ilə iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə Oğuz Xaqanın soyu, dünyaya gəlişi, böyüməsi və xaqan olmasından bəhs edilir. İkinci hissədə Oğuz Xaqanın səfərləri, hakimiyyəti altına daxil olan ölkələr, qəbilə və qövmələr və bunların mərasimlə oğullarına bölgüsündən bəhs edilir.

Türk dilində yazılmış mənbələr

Yuxarıda bəhs etmiş olduğumuz qaynaqlardan başqa XVI-XVIII əsrlər arasında Uyğur Türk tarixçiləri tərəfindən köçürülən və ya təkrar yazılan, daha sonra rusların Türkünstanı işğal etməsindən sonra Rus Türkoloqları tərəfindən Rusiyaya gətirilən və gün işığına çıxmış olan Qaraxanilərin tarixi ilə əlaqədar Çağatayca (Əl yazma) sənədlər tapılmışdır.

Qaraxanilər dövründə yaşamış tarixçi Abdul-Gaffar (Abdul-Futuh al al-Gafir b. Hüseyin al - Almai) tərəfindən qələmə alınan "Kaşqar Tarixi" adlı bir əsərin mövcud olduğu bilinsə də təəssüf ki, hələ də tədqiqatçılar tərəfindən tapılaraq tədqiq edilməmişdir. Bu əsərin mövcudluğunu, Cemal Karşının 1287-ci ildə el-Cevherinin Es-Surah Fil-Luqat adlı Ərəbcə lüğətinə əlavə edərək yazdığı "Mülhakatus Surah" adlı əsərindən öyrənirik. Bundan başqa VII əsrin ikinci (hicri) yarısında Qərb Qaraxanilər dövlətinə hökəmdar olan II Məsud Xana (1160 - 1178) təqdim edilən, Muhammed b. Ali al- zahiri al – Kitab al – Səmərqəndi tərəfindən qələmə alınan "Arad al- Siyasat Fi Aqrad al - Riyasat" adlı əlyazmasında da məlumat verilir.

Qaraxanilər tarixi ilə əlaqədar olan Türkcə əsərlərdən, Qaraxanilər dövründən bir neçə əsr sonra qələmə alınan yəni 1681-

ci ildə Osmanlı tarixçisi Münəccimbaşı tərəfindən qələmə alınan: “Sahaiful – Ahbar” adlı əsəridir.

Bunların içində, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan: təskirə-i Arslanhan, təskirə -i həzrəti molla (Kaşkarlı Mahmudun həyat və fəaliyyətindən bəhs edilən təzkirə 1985-ci ildə Kaşkarda Uyğur Türk ləhcəsi ilə nəşr edilən Mahmud Kaşkari adlı kitabda verilmişdi.) İllig xanlar haqqında dastan, Dörd İmam təskirəsi (Bu təskirə Molla Niyaz tərəfindən 1791 də qələmə alınıb, Bulak məcmuəsinin 10cu nömrəsində müasir Uyğur Türk ləhcəsinə köçürülərək nəşr edilmişdi.) Mahmud Elen tərəfindən qələmə alınan “Hotan təskirəsi,” “Tarixi Kaşkar” Turdi Hacı Şeyx tərəfindən qələmə alınan “Sultan Satuk Buğrahan təskirəsi” (Bu təskirə Osman Turan tərəfindən M.F. Grenard, Journal Asiatique 1990, XV cildində tərcümə edilərək cap olunmuşdur.(X)

Mərkəzi Asiya Türk xalqlarının tarixinin araşdırılmasında bir digər əsər 17-ci əsrdə Ebulqazi Bahadır Xan tərəfindən yazılan “Şəcere-i Tərəqqimə” adlı kitabdır. (26) Şəcere-i Tərəqqimə Oğuzlar haqqında zəngin məlumatlar verir.

Türk xalqlarının mədəniyyətini araşdırarkən 1546-cı ildə Kəşmirdə Məhəmməd Heydər tərəfindən yazılmış **“Tarixi Rəşidi”** və Fərqanə Hakimi Babur tərəfindən yazılmış **“Baburnamə”** əsəri xüsusi yer tutur.

Divani luğat –it Türk: 1074-cü ildə tamamlanaraq dövrün Abbasi xəlifəsi el- Muktedi bi Əmrillaha təqdim edilən Kaşkarlı Mahmudun Divani Luğat-it Türk adlı əsəri adından da görüldüyü kimi dövrün Türk şeir və şifahi ədəbiyyatını özündə birləşdirən bir mənbə olaraq diqqəti cəlb edir. Əsər Türk dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinin bir böyük qiymətli xəzinəsi hesab olunmuşdur. O cümlədən müxtəlif sözləri izah etmək üçün nümunələr verildikən Türk coğrafiyasına, tarixinə, etnoqrafiyasına, dastan və əfsanələrinə aid bir çox qiymətli məlumatların əsərdə yer alması və dövrün türk dünyasının müxtəlif maddi mədəniyyət abidəsi və iqtisadi həyatına aid bir çox materialların olması əsərin tarixi araşdırılmalardakı dəyərini misilsiz edir.

Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş, yüzlərcə heyvan və bitki, silah çalğı alətlərinin adı çəkilir. 200-dən artıq dərman növü, 30-dan artıq xəstəlik adı çəkilir. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Türkcə - Ərəbcə ensiklopedik lüğət kimi yazılan əsər dövrün mühüm təqdimat xarakterli akademik əsəri idi. Türkiyədə ilk dəfə bu əsər Kilisli Rifat (Bilgə) tərəfindən üç cildə nəşr olunmuşdur. Bu nəşrdən sonra əsərin tamamı üzərində aparılan ilk ciddi araşdırma C. Broskelman tərəfindən aparılmış və əsərdəki bütün dillər əlifba sırasıyla izah edilmişdir. Daha sonra sözü gedən əsər

Besim Atalay tərəfindən tərcümə edilib Kilisli nəşrinə uyğun olaraq üç cilddə Türkiyədə 1939-1942-ci illər arasında nəşr edilmişdir.

Azərbaycanda bu əsər nüfuzlu alim Ramiz Əsgər tərəfindən tərcümə və şərhlərlə birlikdə 2006-cı ildə 4 cildə çap olundu. Tərtibatçı divanın giriş hissəsində onun müxtəlif illərdə və regionlarda müxtəlif nəşrlərinin də təhlilini daxil etmişdir.

Kutadgu Bilig: Qaraxaninin dövlət quruluşu və mədəniyyəti baxımından ən əhəmiyyətli mənbə olan "Kutadgu Bilig" Balasaqunda anadan olan, dövrünün məşhur ədibi və alimi Yusif Xas Xacib tərəfindən 1069-1071-ci illərdə yazılaraq Kaşğar Hökmdarı Tabgaç Buğra Qaraxan Əbu Əli Həsən b. Süleymana təqdim edilmişdir. Əsərdə Qaraxanlı sarayının quruluşu, onun mənsublarının vəzifələri və təşrifat üsulları haqqında ən incə təfərrüata qədər demək olar ki, bütün məlumatlar yer alır. Buna görə də Kutadgu Bilig hər şeydən əvvəl müasir tədqiqatçıya aydın bir Qaraxanlı saray quruluşu haqqında məlumat verir.

Bundan başqa mərkəziyyət, hərbi təşkilat, naiblik və qadınlar haqqında da əsərdə bir çox məlumat öz əksini tapmış və saray həyatının nisbətən az danışılan mövzuları haqqında da əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. "Kutadgu Bilig" eyni zamanda Türk ədalət anlayışı və qanun mövzularını aydınlatmaq baxımından da əlimizdə olan ən qiymətli mənbə hesab olunur.

1875-ci ildən elm aləminə tanınan Yusif Xac Xacibin bu məşhur əsərinin müxtəlif nəşr və tərcümələri olduğu kimi, Türkiyədə də Rəşid Rahmeti Arat tərəfindən çox mükəmməl şəkildə Türkiyədə tərcümə edilmiş və çap olunmuşdu.

Azərbaycanda bu əsər görkəmli alimlər Kamal Vəliyev və Ramiz Əsgər tərəfindən Türkiyə və Özbək türkcəsindən istifadə edilərək Xaqaniyyə türkcəsindən tərcümə edilmiş və 2006-cı ildə çap olunmuşdur. Kitabın tarixi, mədəni əhəmiyyəti Azərbaycan dövləti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və 25 min tirajla çap edilərək ölkənin bütün kitabxanalarına pulsuz paylanılmışdır.

“Divani Luğat –it Türk” və “Kutadgu Bilig” əsərləri Kaşğar mütəfəkkirlərinin bütün türk xalqlarına bəxş etdikləri qiymətli bir xəzinədir. Bu mənbələr bütün Türk xalqlarının sərvətidir. Apardığımız araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, Türkiyədən başlayaraq Başqırdıstan, Qazaxıstan və Qırğızıstana qədər bütün türk dilli xalqların kitab irsini ifadə edən mənbələrdə bu iki kitab haqqında böyük məhəbbətlə söz açılır və onları milli sərvətləri olaraq qeyd edirlər.

Qeyd olunduğu kimi tarix boyu türk xalqlarının fərqləndirici, özəl xüsusiyyətlərini araşdırmaq konsepsiyası nöqsanlı və qərəzli konsepsiya olmuş, dini, ideoloji və karparativ maraqlara xidmət etmişdir. Tədqiqatımızın məqsədi müştərək əlamətləri, xüsusiyyətləri, dəyərləri üzə çıxarmaqla xalqların integrasiyasına

xidmət etmək olduğu üçün adları çəkilən bu əsərlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

5. Antik mənbələr

Antik dövrdə yazılmış kitablarda Türklər haqqında məlumatlar V.V. Latışev tərəfindən Rus dilinə tərcümə edilərək "İzvestia drevnix pisateley qreceskix i latinskix o Skifi i Kafqaze" adi ilə 1893-1906-cı illərdə Sank Peterburqda çap etdirmişdi.

Eramızdan əvvəl minilliyin birinci və ikinci yarılarında, Mərkəzi Asya və Şərqi Avropada Türk xalqları haqqında antik dövüdə Heredot, Strabon, Pilinin, Kvint Kursuy Rufun, Plutarhın, Klavdi Ptolomeyin, Ammaian Marlselin tərəfindən yazılmış kitablarda olduqca geniş məlumatlara rast gəlinir. Xüsusilə də Ammian Marselin 330-400 cü illərdə yazdığı "Tarix" adlı kitabda Şimali Avropada yaşayan Hunlar haqqında olduqca geniş və nadir məlumatlar verilir. Əsli Yunanlı olan Ammian Marsel Roma ordusunda Hunlara qarşı vuruşmuşdu. Marsel hunlar haqqında gördüklərini və eşitdiklərini əsasən obyektiv bir şəkildə yazıya köçürmüşdü.Əlbətdə unutmmaq olmaz ki,tarixci düşmənin ordusunu xarakterizə edir. Antik dövrün digər müəlliflərindən biri olan Klavdiy Ptolomey Hunlarla birlikdə savaşıyan xalqların da adlarını çəkmişdi.(x)

Bizans mənbələri: VI-VII əsrlərdə Şərqi Avropada yaşamış Türk xalqları haqqında ən dəqiq məlumatlara Bizans tarixçilərinin əsərlərində də rast gəlmək olar. Xüsusilə Şərqi Avropada yaşamış

olan Türk xalqlarından Avarlar, Bulqarlar, Kuturqurlar, Savarlar, Sariusqurlar, Utisqurlar, Hunlar və s. haqqında Prisk, Zosim, İordan, Prodiktor, Prokopi, Feofan, Fefikalt Simokatda əsərləri bu dövrü araşdıran tarixçilərin müraciət etdiyi ilk qaynaqlardır.

Prisk Panisky (433-474)nin yazdığı “Bizans Tarixi və Atilanın Hərəkətləri” adlı 8 cildlik kitab olduqca ətraflı məlumat verir.

Yenə Bizans tarixçilərindən olan Prokopi Kesarlının (500-565) yazdığı “Romalıların Farslar, Vandallar və Gotlarla savaşlarının Tarixi” adlı əsərdən Eftalitlər və digər Mərkəzi Asya Türkləri haqqında geniş məlumatlara rast gəlmək olar.

Yenə Bizanslı tarixçi Menendir (6-cı əsr) Qərbi Türk Xaqanlığı ilə Bizans arasındakı münasibətləri izah edir və İstemi Xağan haqqında ətraflı məlumat verir.

Şərqi Avropa coğrafiyasında VIII-XIV əsrlərdə yaşayan Türk xalqları haqqında geniş məlumatlar verən bir digər Bizans qaynağı baqrynordnıddır. Bu tarixçi əsərində Uzlar, Kəngərlər və Peçeneklər haqqında məlumatlar verirdi.

XIII- XIV əsrlərdə Moğolların işğalları və Moğol İmperatorluğunun qurulması İtalyan tədqiqatçısı Plano Karpinin Latın dilində yazdığı “İstorii Mongolov imenuemix nami Tataramı” əsərində verilmişdir. Bu əsərdə Tian – Şan və Mərkəzi Asiyada yaşayan Türk xalqları haqqında geniş məlumatlar verilir.

1253- cü ildə Fransa Kralı IX Lüdovik, Mərkəzi Asya Moğollarına Vilhem Rupruku elçi olaraq göndərmişdi. Rupruk missiyadan qayıtdıqdan sonra yazdığı əsərdə bu bölgədə yaşayan türk xalqları və onların yaşayış tərzləri haqqında məlumatlar verirdi.

Xubilay Xanın sarayında 20 il yaşayan Marko Polo da XIII əsrdəki Mərkəzi Asiyada yaşayan türk xalqları haqqında geniş məlumat verir. (107)

Çin mənbələri: Çin mənbələrinə gəlincə 751-ci ildəki Talas müharibəsində ağır məğlubiyyətə uğrayan Çinlilər Türküstandakı nüfuzunu yavaş-yavaş itirməyə başlamışdı. Həmdə Orhumdakı Uyğurların və Tibetlilərin zaman-zaman Tang imperatorluğu qarşısında siyasi və iqtisadi baxımdan üstünlüyünü saxlaması daxili və xarici hücumlara qarşı müdafiəsiz bir vəziyyətə gətirmişdi. Ona görə də, Çin o dövrdə, yəni IX-XI əsrlər arasında Türküstan coğrafiyasında baş verən hadisələri yaxından izləmə şansını itirdiyindən yazılı mənbələrdə Türküstanla əlaqədar çox məlumat daxil edə bilmədi. Bu mənbələrdə, Sungnamədə (Suhgshu) yer alan Wang Yan- tenin Turfan Səyahətnaməsindən başqa dəqiq məlumatlar verilməyib. Mövcud, məlumatlar isə ümumiyyətlə gəlib gedən karvanlar, onların gətirdikləri hədiyyələr (Çin qaynaqlarında Çinə ticarət məqsədilə gətirilən əşyalar, imperatora gətirilən hədiyyə olaraq qeyd edilib) və tacirlərin Çindən gətirdiyi

bəxşislərlə əlaqədardır. Çinin saray tarixçiləri çölçülərlə əlaqədar məlumatları və ya hadisələri, ya şişirtməklə ya da tam əksinə dəyərsiz etməklə göstərirdilər. Ümumiyyətlə tarixi mənbələrə “Quran ayəsi” kimi baxmaq çox az sayda mütəxəssislərə xasdır. Ciddi tədqiqatçılar ilkin mənbələrin verdiyi məlumatları tənqidi təhlildən sonra elmi döyriyəyə daxil edirlər. Belə bir yanaşma tətbiq olunarsa yenə də qədim türk xalqların tarixinin öyrənilməsində Çin qaynaqları əhəmiyyətli qaynaqlar arasındadır. Təbii ki, türklər və Çinlilər tarix boyunca bir- birilə döyüşən xalqlar olduqları üçün Çin qaynaqlarını öyrənərkən nəticədə "Düşmən Xalq" haqqında verilən məlumatlar olduğunu nəzərdə tutmaq lazımdır.

Çin qaynaqlarının türklər haqqında verdikləri ilk məlumatlar eradan əvvəl I minillikdən etibarən başlanılıb. Çin qaynaqlarından Türklər haqqında məlumatlar N. Y. Biçurin tərəfindən Rusçaya tərcümə edilmiş və elmi döyriyəyə daxil olunmuşdu.

Çinin Suy (581-618) və Dan (618-907) Səlmələri Türklərdən bəhs edərkən onlara "Tukyurt" adını vermişdir. Çinlilər Tukyurtlarla olan döyüşlərindən məlumat verərkən, onlar Hunların nəvələri olduğunu yazır. İndi bu Çin mənbələrindən bəzi misallar göstərək.

Qədim Tangnamə (chiu tang-shu): Bu əsər Çinin 936-946 ci illər Xanədanlığı dövründə Tarixçi liu - hsü tərəfindən 946-cı

ildə yazılmışdır. Əsər 200 hissədən ibarət olub Uyğurlar (195 hissə) haqqında, qərb məmləkətləri (198 hissə) və çölçülər (199 hissə) kimi adlandırdıqları hissələri Orhundakı Çöl Uyğur dövlətinin süqutundan sonrakı köçləri və qərbdə qurduqları hakimiyyətlər haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verir.

Hal hazırda bu mənbə 1958 və 1975-ci ildə Pekində nəşr olunan nüsxələri ilə və 1985-ci ildə Taipeidə nəşr olunan nüsxəsi ilə elmi dövriyyədə istifadə olunur.

Yeni Tangnamə (Hsin Tang - shu): Bu əsər Çinin Şimal Sung sülaləsi dövründə (960- 1127) yaşayan tarixçilərdən O Yang - hsiu və Sung - Chi tərəfindən 1060-cı ildə yazılmışdır. Toplan 225 hissədən ibarət olan əsərin Uyğurlar haqqında (217bölüm) kimi hissələrində, Qaraxanilər dövləti və Qoçu (İdikut) Uyğur dövlətinin ilk dövrlərinə aid qeydlər yer alır.

Bu mənbəni Qədim Tangnamedən ayırmaq üçün əsərə yazıldıqdan bir neçə əsr sonra “Yeni Tangname” adı verilmişdir.

Yeni Tangnamə, qədim tangnamədə olmayan bəzi məlumatları özündə əks etdirdiyinə görə, onda qədim Tangnamədə olan bəzi məlumatlar və bioqrafik materiallar əks olunmur.

Hal-hazırda bu mənbələr 1958 və 1975-ci illərdə Pekində nəşr olunan nüsxələri və 1985-ci ildə Tai-pei nəşrləri ilə istifadədədir.

Tang imperatorluğuna dair mühüm vəsiqələr (tang - hui -

yoo): Bu əsər X əsrdə yaşayan tarixçi Wang - Po (919- 981) tərəfindən yazılmışdır. Cəmi 100 hissədən ibarət olan bu mənbəyin 94- 100 hissələrində, Tang dövründəki (618- 907) bütün türk xalqlarına aid məlumatlar öz əksini tapır, Orhondakı uyğurların köçü və köçdən sonrakı siyasi hadisələrin meydana gəlməsi açıqlanırdı.

Qədim Beşdevir tarixi (chiu Wutai Shih): Bu əsər Cinin şimal Sung Sülaləsi dövründə (960-1127) yaşayan tarixçi Hsueh Chu- ching tərəfindən qələmə alınmışdır. Cəmi 150 hissədən ibarət olan bu mənbəyin Çölçülər haqqında (150 hissə) o cümlədən Orhondakı Uyğurların köçü və köçdən sonra qurulan dövlətlər, xüsusilə Qan - chou Uyğur hakimiyyəti ilə əlaqədar məlumatlar verilmişdi.

Hal-hazırda 1958 və 1976-cı il Pekin və Tai- pei nəşri mütəxəssislərin istifadəsindədir.

Yeni Beşdevir tarixi (Hsin Wu tai shih): Bu əsər yeni tangnamenin müəllifi O Yang- hsiu tərəfindən yazılmışdır. Qədim Beş aşırı tarixi adlı əsərin qədimdə yazılması və qarışıq olması səbəbiylə qələmə alınan bu əsər cəmi 74 hissədən ibarətdir. Əsərin çölçülər sənəd/tərxisi hissəsində Orhundakı Çöl Uyğur dövlətinin süqutu, Uyğurların köç etmələri və köçdən sonra qurulan Uyğur xanlıqları haqqında məlumat verilirdi.

Hal-hazırda bu mənbəyin 1952 və 1974-cü illərdə Pekin və Tai-pei nəşirlərindən istifadə olunur.

Sunginamə (Sung shih): Bu əsər Çinin Yüan Sülaləsi dövründə (1279-1368) yaşayan tarixçi (eyni zamanda baş vəzir) Toto (Tokto - Moğol əsilli) tərəfindən qələmə alınmışdır.(X) Cəmi 496 hissədən ibarət olan bu əsərin "Hökmdarlar "haqqında, "Uyğurlar" haqqında, "Turfan (ko-chu) haqqında "Udun ", "Qusan (Kuça), kimi mövzularda, Uyğur Türk tarixi ilə əlaqədar, xüsusilə də daha çox Qoçu (İdikut) Uyğur dövləti ilə əlaqədar qeydlər və məlumatlar verilir. Qoçu (İdikut) Uyğurları ilə əlaqədar məlumatların digərlərinə nisbətən daha çox olmasının səbəbi İmperatorun elçisi Wang-Yen-tenin Turfana elçi olaraq gəlməsi idi.

Hazırda bu mənbəyin 1958 və 1977-ci il Pekin və Tai-pei nəşirlərindən istifadə olunur.

Lioaname (liao - shih) Kitanlar tarixi: Bu əsər yuxarıda adı çəkilən müəllif To-to (Tokto) tərəfindən qələmə alınmışdır. Tarixə Kitan və ya Hitau (Chidən) deyilən qədim Moğol xalqı tərəfindən qurulan Liao Sülaləsinin (907-1125) tarixini özündə əks etdirən bu əsər Çin qaynaqları içində əhəmiyyətli yer tutur. Əsər cəmi 116 hissədən ibarət olub, "Padşahlar Şəcərəsi", "Vassal Ölkələr Siyahısı" "Hadisələrdən Yığılan Qeydlər" kimi hissələrində, Qaraxanilər və Turfan (İdikut) Uyğurları haqqında xüsusilə siyasi

və ticarət əlaqələri haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Hal-hazırda əsərin 1958 və 1974-cü illərdə Pekində və Tai-peidə nəşr olunmuş nüsxələri dövriyədədir.

Yazılı sənədlər haqqında Ümumi dəyərləndirmə

Wen - hsen tung kao: Bu əsər Çinin Yüan Sülaləsi dövründə yaşayan tarixçi Ma - tutan - lin (1228 -1322) tərəfindən 1254-cü ildə yazılmış, ancaq 1319 -cu ildə kitab halına salınmışdı. Bu əsər bütünlükdə 348 hissədən ibarət olub, Çinin qədim dövründən Sung Sülaləsi dövrünə qədər olan illərdəki hadisələri özündə əks etdirir. Əsərin 336-348-ci hissələrində Qaraxanilər və Qoçu (İdikut) Uyğurlar ilə əlaqədar məlumatlar verilir. (x) Hal-hazırda əsərin 1958 və 1977-ci il Pekin və Tai-pei nəşrləri istifadə olunur.

Sung sülaləsinə dair mühüm vəsiqələrdən seçmələr

Sung Hui - yao, ehi -kao: Bu əsər Ching Sülaləsi dövründə yaşayan tarixçi Hsüsungun `Yung - le - tadian` adlı əsərin içindəki əhəmiyyətli qeydlərin seçməsindən ibarətdir. Əsər cəmi 2200-dən çox hissəni özündə əks etdirir. Əsərdə Sung Sülaləsi dövründəki bir çox mühüm vəsiqə və sənədlərə yer verilib. Əsərin "Vassallar" və "Cəza Hüququ" kimi hissələrində Qaraxanilər və Qoçu (İdikut) Uyğurlarının Çinin Sung Sülaləsi ilə olan ticarət əlaqələrindən bəhs edilib.

6. Rusdilli mənbələr

Rusiyada Türk xalqlarının tarixinə aid tədqiqatlar XIX yüzilliyin ikinci yarısında başlasa da Rus tarixçilərinin araşdırmaları çox əhəmiyyətlidir. Rus türkologiyasının inkişafında rusdilli mütəxəssislərin böyük rolu olmuşdur, belə ki, Azərbaycan, Tatar, Başqır, Özbək, Türkmən, Qazax və digər türkdilli mütəxəssislər Rus dilində yazıb yaratmaqla Rus elmi fikrinin inkişafına xidmət etmişlər.

Eləcədə rus tarixçilərinin müxtəlif digər tədqiqatlarında da Türk xalqlarının mədəniyyətini ifadə edən zəngin materiallar mövcuddur. A.N. Kononov "Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi" əsərində iki mərhələ müəyyənləşdirir.

1. 1917-ci ilə qədər olan mərhələ.

2. 1917-1967-ci illərdə SSRİ-də Türk filologiyası.

Sovet dövrü türkologiyasında da Azərbaycan önəmli yer tuturdu. 1926-cı ildə birinci türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi və bu qurultaya nüfuzlu alimlərin dəvət olunması bunu sübut edir. Sovet dövrünün görkəmli alimlərindən **V.V. Bartold, İ. Qaspralı, V.V. Radlov, Q.S. Sadvakasov, V.V. Reşetov, R. Biambin, Q.Ç. Pyurbyev, V.İ. Rassadin, Ş.A. Ramazanov, A.P. Potseluyovski, L. A. Pakrovskaya, B.K. Paşkov, E.K. Pekarski, Nasiri Kayum, D.S. Nasirov, Ə.Ə. Orucov,**

M.N.Orlovskaya, D.M.Nasilov, Ə.N.Nəcib, O.T.Molcanov, K.M.Musayev, T.M.Matveyev, V.F.Minorski, M.S.Mixaylov, F.Y.Korş, T.R.Kordabayev, T.Kovalski, A.N.Kononov, S.K.Kenesbayev, A.Q.Kərimulin, C.Q.Kiekbayev, D.Qara, A.T.Heydərov, F.Q.İsxakov, N.İ.İlinski, A.Axundov, F.R.Zeynalov, S.N.İvanov, V.M.İlic-Svitiç, M.Z.Zakıyev, V.M.Jirmunski, V.Q.Yeqorov, Ç.Jamçarano, S.S.Cikiya, N.K.Dmitriev, A.P.Dulzon, Ə.M.Dəmirçizadə, A.A.Darbayev, Q.Qilibov, Ç.Dambinsuren, F.A.Qaniyev, R.S.Qazizov, T.M.Qaripov, İ.D.Burayev, N.Z.Hacıyeva, S.Budayev, V.Q.Boqoraz, A.K.Borovkov, H.Baylıyev, Q.F.Balaqova, İ.A.Batmanov, İ.H.Axmatov, A.S.Amanjalov, N.K.Antonov, S.A.Amanjalov, Q.X.Alparov, A.S.Amanjalov, Ə.Z.Abdullayev, Q.Ə.Əbdülrəhmanov, P.A.Əzimov, V.A.Avrörin və onlarla digər cox nüfuzlu alimlərin adını çəkmək olar.(X)

A.N.Kononovun qeyd olunan tədqiqatında etiraf olunur ki, Rusiyada türkologiyanın inkişafında, mütəxəssislərin hazırlanmasında türk dilinin öyrənilməsi ilə yanaşı ərəb və fars dillərinin də öyrənilməsi vacib idi.

Rusiya elmi ədəbiyyatında Rus türkologiyasının yaradıcısı və Sank Peterburq Universitetində 1822-ci ildə ilk dəfə türk dilinin tədrisini başlamış, təhsilinə görə ərəbşünas olan O.İ.Senkovski

(1800-1858) hesab edilir. Onun yetirmələri olan **V.V.Qriqoryev**, **P.S.Savelyev**, **A.O.Muxlinski** sonrakı illərdə rus türkologiyasında mühüm rol oynadılar. İlk türkoloji tədqiqat olaraq **O.İ.Senkovskinin** tərtib etdiyi "Türkiyə səfərlərində rus əsgərinin cib kitabçası" hesab edilir.

Rus türkologiyasının əsas və ciddi nailiyyətləri **Mirzə Cəfər Topcubaşovun** (1790-1869), **Mirzə Kazimbəyin** (1802-1870) və onların tələbələrinin adı ilə bağlıdır. Uzun müddət uğurlu elmi tədqiqatlar aparmış görkəmli rus alimləri İ.N.Berezin və V.D.Smirnov Mirzə Kazimbəyin yetişdirmələri olmuşdur.

Rus arxeoloqu **M.İ.Artamanov** Xəzərlər haqqında apardığı araşdırmada Türk tarixinin öyrənilməsində çox əhəmiyyətlidir. M.İ.Artamanov əsərində, Hunların hakimiyyətindən başlayaraq XI-XII əsrlərə qədər olan tarixi mərhələ əhatə olunur. Xəzərlərin tarixi adını verdiyi əsərində Hun İmperatorluğunun qurulması, Atillanın ölümü, Xəzər Dövlətinin qurulması, Hun İmperatorluğunun süqutundan sonra şimalı və şərqə Avropada ortaya çıxan Utigur, Sovar, Peçenek, Avar və b. Türk Xalqları haqqında geniş məlumatlar verilmişdi.

Eləcə də Rus tarixçilərindən **V. V. Grigoriyev, N. A. Arıstov, V. V. Bartold, P.M. Meliorancki, B.E. Vladimirtsev, A. E. Yakubovcki** kimi tarixçi və tədqiqatçıların adlarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Bu Türkoloqlardan V. V. Grigoriyev Sakaları Türk dilli bir xalq olaraq təsbit etmişdir.

1767-ci ildə P. İ. Riçkov ilk dəfə olaraq Tatarların tarixini yazmışdır. O, bu əsərində 1552-ci ildə Qazan Xanlığının Ruslar tərəfindən işğal edilməsindən sonrakı vəziyyəti araşdırmış və Tatarların Volqa boyu Bulqarlarının nəsilindən gəldiyini qeyd etmişdir.

Arxeoloq və tarixçi A. P. Smirnov qədim Bolqarlarla əlaqədar əsərində onların Qaradənizin şimal sahillərinə gəlib yerləşmələrini Hunlarla əlaqələndirmişdi.

Şərqi Hun İmperatorluqlarının tarixi İ. A. Bernştam və B. L. Gumilov tərəfindən araşdırmışdır. Ayrıca, məşhur Türkoloq-tarixçi V. V. Bartoldun "Türk - Moğol Xalqlarının tarixi" və "Mərkəzi Asiya Türk xalqlarının tarixinə aid 12 detal" adlı əsərləri Türkoloqiyanın ən uğurlu əsərlərindəndir. Bundan başqa V. Bartold Rus İmperatorluğunda yaşayan Türk Xalqlarının Orta əsrlər tarixini də araşdırmışdır. V. Barthold əsərlərində söylənilmiş bəzi fikirlər başqa Türkoloqlar tərəfindən qəbul edilməmiş və səhv fikirlər olduğu ifadə olunmuşdu. Məsələn, o, hesab edir ki, Orhun

Abidələrindəki Türk, run əlifbasının mənşəyi İran qaynaqlıdır. Ona görə, abidələrdə olan "Şad" sözü fars dilindəki "Şah" sözündən yaranıb və eləcədə eradan əvvəl Mərkəzi Asiyada Türklərin adı çəkilməyib. Halbuki, e. ə. ki illərdə yazılmış Roma və Bizans mənbələrində şimalı Qafqazdakı Türk Xalqlarından bəhs edilir.

Türk Xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixi **N. L. Gumilov** tərəfindən də yeni üslubda araşdırılmışdır. Müəllifin "Qədim Türklər" adlı məşhur əsərində başlanğıcdan eramızın VIII əsrinin sonuna qədərki tarix dövr araşdırılır. Əlbəttə N. Gumilovun da tədqiqatlarında digər Türkoloq və tarixçilərin qəbul etmədiyi baxış və düşüncələr yer almışdı. Azərbaycanlı tarixçi Əsmət Muxtarova "Türk Xalqları tarixi" adlı əsərində Rus Türkoloq və tarixçilərinin fikirlərini qeyd etmiş və tənqidi təhlilini vermişdi.

Türkdilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin öyrənilməsində görkəmli Rus-sovet alimi **L.V.Dmitrievanın** xidmətləri əhəmiyyətlidir. 1987-ci ildə Moskvanın "Vostocnaya literatura" nəşriyyatında çap olunmuş "Turkoyazıcnaya arabopismennaya rukopisnaya kniqa po yeyo arealam" və "Turetskaya arabopismennaya rukopisnaya kniqa" adlı tədqiqatları mövzunun öyrənilməsində mötəbər mənbə hesab edilə bilər.

Bunlardan başqa Özbəklərin tarixini V. V. Barthold, V. V. Radlof, S. P. Tolstov, N. A. Aristov geniş şəkildə araşdırmışdı.

Özbəklərin tarixini yeni arxeoloji və yazılı mənbələr daxil edilməklə B. E. Əhmədov tərəfindən öyrənilmişdi.

Orta Asiya türklərinin kitab və kitabxana mədəniyyətinin öyrənilməsində **T.İ.Sultanovun** "Среднеазиатская и восточно-туркменская позднее-средневековая рукописная книга" əsəri Moskvada 1987-ci ildə çap olunmuş və sahənin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Özbəkistanda kitabçılıq işi və kitabxanaların fəaliyyəti haqqında U.A. Taşabayeve(X) və A.A. Umarovun(X) son illərdə sahəvi elmi mətbuatda çap etdirdikləri məqalələr diqqəti cəlb edir.

Başqırdların tarixi haqqında S.İ. Rudenko tərəfindən yazılan "Başqırdlar" adlı əsərdə geniş məlumat verilir. V.V. Sidirovanın 2007-ci ildə çapdan çıxmış "İsledovateli-putişestvenniki o Başkortostane(XVIII)" əsəri Başqırdların tarixi ilə əlaqədar xeyli materialı bir mənbədə toplayır. 2007-ci ildə çapdan çıxmış digər 2 cildlik "İstoriya Başkortostana s drevneyşix vremen do naşix dneı" əsər akademik **İ.Q. Akmanovun** rəhbərliyi ilə bir qrup alim tərəfindən hazırlanmışdı. Başqırdların orta əsrlər tarixi əslən bir Başqırd olan X. E. Tagoyev və R. Kuzeyev tərəfindən də araşdırılmışdır. Başqırdıstan türklərinin eləcə də Başqırdıstanda yaşayan digər xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin öyrənilməsində tədqiqatçı alim **R.A. Qilmiyanovun** çox sayda elmi məqalələri və mənaqrafiyaları əhəmiyyətlidir. Müəllif "Etno-

mədəni mühit" nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamış və bu nəzəriyyədə kitab və kitabxana mədəniyyətini xalqların etno-mədəni mühitdə integrasiyasını təmin edən bir sosial proses kimi qiymətləndirir.

Volqa boyunda yaşayan, Türk Xalqlarından biri olan Çuvaşların tarixi haqqında çox az araşdırma edilmişdir. **N. İ. Aşmayarın və P. N. Tretyakov** yazdıqları əsərlərdə Çuvaşların meydana gəlməsində Bulqar Türklərinin əhəmiyyətli yer tutduğunu ifadə etmişdir. Çuvaş xalqının kitab və kitabxana mədəniyyəti R.A. Qilmiyanovanın tədqiqatlarında da öz əksini tapır.

Rus tarixçi və Türkoloqu **B. İ. Zaxoder** digər Volqa boyu xalqları kimi Çuvaşlar haqqında da geniş məlumat verir.

Kazaxların tarixinin araşdırılmasında isə **P. P. Semenov** Tyan - Şançkinin tədqiqatları əhəmiyyətlidir. O, 1856-1857-ci və 1888-ci illərdə Altayda və Qazaxıstanda müxtəlif araşdırmalar aparmışdı. Bundan başqa əslən qazak olan **Ç.Ç. Vəlixanovun** 4 cildlik əsəri də qazaxların tarixi ilə əlaqədar zəngin materialları bir mənbədə toplamışdı.

Qırğız tarixi **haqqında V. V. Radlovun, V. V. Bartoldun, A.E. Yakubovskinin** əsərlərində geniş məlumat verilir. Bunlardan **başqa S. Q. Kleaştorıy, S. M. Abramzon, A. N. Bernştam** da dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.(H)

Türkmənlər haqqında tarixi mənbələrdə geniş məlumatlar verilir. Bu mənbələr içərisində **S. Q. Arcanov, B. Zaxoder, V. E. Vladimirtsev** geniş tədqiqatlar aparmışlar.(X)

Altaydakı Türk Xalqlarının tarixi ilə bağlı **İ. P. Patapov və Q. N. Putanınin** əsərlərini qeyd etmək lazımdır.(H).

Tatarıstan tarixi ilə əlaqədar araşdırmalar **Q. Z. Kuzoviç, Q. Ahmedov, N. İ. Vorobyova** tərəfindən tədqiq edilmişdir.(X) Son illərdə Tatarıstan mütəxəssisləri Rusiya sahəvi elmi mətbuatında kitab və kitabxana mədəniyyəti mövzusunda maraqlı məqalələrlə çıxış edirlər.(X)

Sibirdə yaşayan Türk Xalqlarından Yakutların tarixi N. f. Katanov, P. P. Okladnikov və S. A. Tokorev tərəfindən ciddi araşdırılmışdır. (H)

XX əsrin ortalarında qeyd olunduğu kimi rus-sovet tədqiqatçıları Türk xalqlarının tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Xüsusilə də Türk xalqlarının folklor tədqiqatı sahəsində fundamental işlər görülmüş sanballı əsərlər yazılmışdı. Əsrin ortalarında onlarla elmi məqalələrin müəllifi olan V.M.Jirmunski 1974-cü ildə "Türk qəhrəmanlıq dastanları" əsərini cap etdirir. Türk xalqlarının dastan və əsəirlərinə həsr edilmiş bu əsər böyük bir coğrafiyada şifahi ədəbiyyatın bir sistem daxilində öyrənilməsinə nail olmuşdu.

7. Türkiyə mənbələri

Türkiyədə tarix elmi müasir mənada XX əsrin başlanğıcından etibarən formalaşmağa başlamışdır. Ondan əvvəlki Osmanlı dövlətində tarix elmi əsasən "Vakayinivistlik" şəkilində ifadə olunmuşdu. Osmanlı dövrünün Katib Çələbi kimi tarixçilərinin əsərləri çox əhəmiyyətlidir. Övliya Çələbinin "Səyahətnamə"si kimi əsərlər də müasir tarixçilərin əsərlərinə işıq salmışdı. 1910-cu ildə qurulan "Osmanlı tarixi cəmiyyəti" bir çox arxiv sənədini nəşr etdi və Türkiyə tarixinə dair bir çox kitablar yazıldı.

Tarix elminin əhəmiyyətini bilən Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürk, Türk Dil Təşkilatının yanında 1931-ci ildə Türk tarix Təşkilatını da quraraq Türk tarixinin yazılıb araşdırılmasına dövlət dəstəyi təmin etmişdi. Bu təşkilat, ilk etapda 4 cildlik "Tarix" kitabını yazmış və tarix mövzusunda bir çox dövrü jurnal və kitablar nəşr etməyə davam etmişdir.

Digər tərəfdən Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutunda Türk tarixinin araşdırılması üçün dövrü nəşrlər çıxarmış və bir çox müxtəlif tarixçilərin uzun illər sürən tədqiqatlarının nəticəsi olaraq 1976-cı ildə "Türk Dünyası Stolüstü kitabı" adlı böyükhəcmli əsəri qarşıya çıxdı. Bu əsər Türk Dünyasına, onun tarixi, coğrafiyası, siyasi və mədəni həyatına işıq salan çox dəyərli bir əsərdir. Bu kitabdakı məlumatlar olduqca qədim və mötəbər

mənbələrə əsaslanmış xüsusilə SSRİ- nin dağılmasından sonra aktuallığı daha da artmışdı.

Türkiyədə tarix elminin və Türk Xalqlarının tarixinin öyrənilməsində Velidi Toğanın əhəmiyyətli bir yeri var. Əslən Başqırd Türkü olan Z. V. Toğanın 1946- cı ildə yazdığı və İstanbulda nəşr etdiyi "Ümumi Türk tarixinə giriş" adlı əsəri Türkiyənin bütün Universitetlərində əsas dərs vəsaiti olaraq istifadə olunmaqdadır. Z. V. Toğan bu əsərində Türk tarixini bir bütün olaraq təqdim etmiş və araşdırmışdır.

XX əsrin birinci yarısında M. F. Köprülü (Türkiyə tarixi 1923, İstanbul), "Türk Ədəbiyyat Tarixi, İstanbul, 1981), Sadri Maksudi Arsal (Türk Tarixi və Hüquq, İstanbul, 1947) Xəlil İnalçik (Kutadğu Bilige də Türk və İran Siyasət Nəzəriyyə və Ənənələri), İbrahim Kafaesoğlu (Türk Milli Mədəniyyəti, Ankara, 1977) Ərdoğan Merçil (Müsəlman Türk dövlətləri tarixi, Ankara, 1997), Faruk Sümer, (Oğuzlar ,Ankara, 1967) Bahaeddin Ögel (Türk Mədəniyyət Tarixinə Giriş I-V, Ankara, 1978) Osman Turan (Səlcuqlular Tarixi və Türk İslam Mədəniyyəti, Ankara, 1965 , Türk Dünya Hakimyyəti Məfkuresi Tarixi, İstanbul ,1965), Selçuklular və İslamiyyət, (İstanbul, 1971) kimi tarixçilər dəyərli əsərləri ilə Türk tarixçiliyini və Türkologiya araşdırmalarını çölçü elm adamlarının əlindən qurtarmış və Türk tarixçiliyinin ümumi mənzərəsinə əhəmiyyətli meyarlar gətirmişlər.

Yuxarıda adları çəkilənlərə əlavə olaraq **A. R. Altınay, İ. H. Uzunçarşılı, A. İnan, R. Rəhməti Axtartdır, Kamal Karpat, Əli Birinci, M. Altay Köymen, Hikmət Danı, A. N. Kurat, A. Temir, M. Eröz, E. Quran, Nadir Dövlət, Aydın Taneri, Yusuf Ziya Qovaqçı, Kamal Anadol, Enver Könükçü , Erhan Arıklı** kimi qiymətli türk tarixçilərinin də adlarını əlavə etmək lazımdır.
(H)

Türkiyədə kitab və kitabxana mədəniyyətini tarixi sənədlər əsasında öyrənmiş və məzmunlu tarixi mənzərəni yaratmış mütəxəssislərdən M.Gözəlgöz, Hasan Duman, Ali Birinci, J. Baysalı göstərmək olar. Hazırkı tədqiqatda Türkiyədə kitab və kitabxana mədəniyyətinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar zəngin materialların əldə edilməsində məhs bu müəlliflərə borcluyuq.

Geniş və nüfuzlu bir tarixçi heyəti tərəfindən nəşr olunan və Türk tarixinin bütün istiqamətlərini araşdıran "Türklər" adlı çox cildli əsər son dövr Türkiyə tarixçiliyində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

8. Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərləri

Macar alimi akademik Qeorq Xazai şəxsi kitabxanasını AMEA-nın elmi kitabxanasına hədiyyə edərkən etiraf etmişdi ki, Azərbaycan dünya türkologiyasında önəmli yer tutan bir dövlətdir. Bu baxımdan Azərbaycan alim və ziyalıların fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan mütəxəssisləri Azərbaycanda olduğu kimi ölkədən xaricdə də yaşamış və uğurlu elmi tədqiqatlar aparmışlar.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin tarixi sahəsində Azərbaycan tədqiqatlarını professor **A.A.Xələfovun** konsepsiyasına uyğun olaraq əsasən üç qrupa bölmək olar. (H)

- Ümumi tarix tədqiqatları,
- Mənbəşünaslıq tədqiqatları,
- Ədəbiyyat tarixi tədqiqatları.

Hər üç istiqamətdə çox sayda tədqiqatlar türkologiyanın zənginləşməsinə xidmət etmiş, elmi dövriyyəyə yeni və maraqlı mövzular daxil olunmuşdu. XX əsrdə Azərbaycan alimlərinin tarix, ədəbiyyat, dilçilik sahəsində aparmış olduqları çox sayda

tədqiqatlar həm də türkalogiyanın zənginləşməsinə xidmət edirdi. Azərbaycan mütəxəssisləri Sovet elmi mühitində Azərbaycan və Rus dilləri ilə yanaşı əksər hallarda Ərəb və Fars dillərini də mükəmməl bildiyinə görə öz həmkarları arasında yeksək nüfuza malik idilər. Belə ki, ciddi türkoloji tədqiqatlar üçün bu dillərin öyrənilməsi əhəmiyyətli idi.

XX əsrin Azərbaycan alimlərindən yalnız bir nümunə göstərək: **H.Arashı** müasir Azərbaycan folklorşünaslığını yaradan alimlərdən biri kimi tanınır. O, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və folklorunun tədqiqi sahəsində də böyük əmək sərf etmişdir. "XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı və "Aşıq yaradıcılığı" əsərlərində Qurbani, Sarı Aşıq, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər və başqa klassik aşıqların həyat və yaradıcılığı, XVII əsrdə yaranan "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib", "Şah İsmayıl" və "Koroğlu" eposu haqqında orijinal elmi mülahizələr söyləmişdir. Azərbaycan folkloru kursu (1940), Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu (parçalar) (1941), Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları (1942), Çiçəkli dağ (nağıl-pyes) (1965), Azərbaycan xalqının dastanları (1972) və s. kitabların müəllifidir. H.Arashının 1956-cı ildə nəşr edilmiş "XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. O,

bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının az öyrənilmiş və bu səbəbdən də doğru səciyyələndirilməyib tənəzzül mərhələsi kimi anlaşılan həmin yüzillikləri ilkin mənbələr əsasında araşdıraraq onun əsas mahiyyətini müəyyənləşdirmişdir. İlk dəfə üzə çıxardığı ayrı-ayrı əlyazmalara istinad etməklə dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsini ətraflı işıqlandırmış, qaranlıq olan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, oxuculara məlum olmayan və ya az tanınan ədəbi simalar – Əmani, Fə dai, Kişvəri, Saib Təbrizi, Qövs i Təbrizi, Tərzi Avşar, Nişat Şirvani, Məhcur Şirvani haqqında ətraflı məlumat vermişdir. "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (1965). 1946-1977-ci illərdə "Koroğlu", "Molla Nəsrəddinin lətifələri", "Aş ıq Ələsgər", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Azərbaycan dastanları" və digər xalq incilərinin toplanması, tərtib edilməsi və nəşr olunmasında fəal çalışmışdır.

XX əsrin II yarısında da Azərbaycan mütəxəssislərinin tədqiqatları türkologiyanın bütün istiqamətlərində əhəmiyyətli rolunu saxlamışdı. Müstəqillik illərində tədqiqatların elmi dərinliyi və əhatəliyi daha da genişləndi. **Ə.Rəcəbli**nin və **Y.Məmmədov**un "Orxon- Yenisey abidələri" əsəri 1993-cü ildə çap olundu və elmi dövriyyəyə daxil edildi. Ümumiyyətlə XX əsrin ikinci yarısından Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nüfuzlu tədqiqatçıları nın tarix,

ədəbiyyat, dildilik, şərqşünaslıq sahəsində apardıqları çox sayda araşdırmalar türkologiyanın bitkin bir mənzərəsinin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu tədqiqatlar icərisində hətta coğrafiya sahəsihdə tanınmış alim, akademik B.Budaqovun Avrasiyanın türk əsilli toponimləri mövzusunda tədqiqatları əhəmiyyətlidir.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti kontekstində aparılmış tədqiqatlar icərisində ayrı-ayrı türkdilli dövlətlərin kitab və kitabxana tarixinin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan alimi, professor **A.A.Xələfovun** tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Alimin "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi" (X) mövzusunda yazmış olduğu 3 cildlik akademik tədqiqat işi hazırkı tədqiqatın da konseptual əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə Bakı Dövlət Universiteti "Kitabxanacılıq-İnformasiya" fakültəsinin alim və müəllim heyəti vaxtaşırı Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti mövzusunda müraciət edir, müxtəlif areallarda kitab və kitabxana mədəniyyətinin inkişafı barədə məqalə və monaqrafiyalar yazmışlar. Həmin fakiltənin IV kursunda eyni adlı dərslər tədris olunması Azərbaycanda bu istiqamətdə mövzunun həm öyrənilməsi həm də təbliğinə nə qədər əhəmiyyət verildiyini göstərir.

Göründüyü kimi Azərbaycan elmi irsinin zənginliyi bu istiqamətdə müstəqil tədqiqatlar tələb edir. Müasir texnoloji imkanlar şərait yaradır ki, türkoloji tədqiqatların toplu məlumat bazası yaradılsın. Əgər nəzərə alsaq ki, son 100 ildə bu istiqamətdə minlərlə məqalə və yüzlərlə kitab çap olunub, bu materiallar Azərbaycan, Türk, Rus, İngilis, Alman, Fransız və dünyanın çox sayda dillərində yazılmış, bu materiallarda Türk xalqları, onların mənşəyi, dili, tarixi, mədəniyyəti və integrasiya məsələləri haqqında müxtəlif konsepsiyalar irəli sürülür ki, toplu referatlaşdırılmış məlumat bazasının yaradılması böyük informasiya kütləsinin səmərəli idarə olunmasını təmin edir. Beləliklə türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti anlayışına tarixən yaradılmış yazılı və şifahi irsdən başqa dünyanın böyük bir coğrafiyasında yaradılmış türkoloji tədqiqatlar da daxildir. Bu tədqiqatlar bütün türk xalqlarının müştərək mədəniyyəti, elmi irsidir və bu irsi toplayan, mühafizə edən və istifadəyə verən kitabxanaların da bu istiqamətdə xidməti əvəzsizdi.

9. Ərəb və Farsdilli mənbələr

Ərəblərin Mərkəzi Asiya ilə əlaqələri, 651-ci ildə Merv şəhərinin Ərəblər tərəfindən işğalı ilə başlayır və VIII əsrdə bütün Mərkəzi Asiyanın zəbt edilməsi ilə sona çatır. IX və XIII əsrlər arasında yayılan Ərəb-islam mədəniyyətinin nümunələri Ərəb tarixçi və coğrafiyacılarının əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars dilində yazmış alimlərin hamısı ərəb və fars əsilli olmamışlar. İslam mədəniyyətinin yayılması ilə böyük bir coğrafiyada ərəb dili əsas təhsil və elmi dilə çevrilir. IX əsrdən başlayaraq fars dilinin də əhəmiyyəti artır və mühüm ədəbi və elmi mənbələr ortaya çıxır. İslam mədəniyyətinin həm daşıyıcısı həm də təbliğatçısı kimi ərəb dili ilə yanaşı türk və fars dilləri də çıxış edir.

X-XI əsr Türk xalqları Tarixinin əhəmiyyətli qaynaqları arasında yer alan Ərəb və Fars mənbələri ümumiyyətlə müsəlman olmamış Türklərdən bəhs edir. X əsrin başlanğıcında artıq müsəlman olan Bolqar Türklərinin və Qaraxanilərin vəziyyətləri haqqındakı bir neçə mənbədən başqa, mövzu ilə əlaqədar tutarlı məlumat yoxdur. Bu əsərlər araşdırıldıqda ilk növbədə Türklərin hamısının əsasən "Kafir" olduğu, aralarında müsəlman olanların çox olmadığı ifadə olunur. Bunun səbəbi, İslam Coğrafiyaçılığının əsasını meydana gətirən məşhur əsərlərin çoxunun Türk ölkələrində

İslamın hələ yayılmadığı bir dövrdə, yəni IX əsrin ikinci və X əsrin birinci yarısında yazılmış olmaları, sonrakı müəlliflərin isə ümumiyyətlə əvvəlkilərin verdiyi məlumatı təkrarlamaları və bunun üzərinə çox az məlumat əlavə etmələri ilə, bəzi müəlliflərin qulaqdan eşitdikləri məlumatlara yer vermələri ilə izah oluna bilər. Halbuki, X əsrin ikinci yarısından etibarən Türklər arasında İslam sürətlə yayılmış, Moğolların hakimiyyəti dövründə Türklərin əksəriyyəti müsəlman idi. Eləcə də Səlcuqların islam mədəniyyətinin birliyi uğrunda görmüş olduqları əhəmiyyətli xidmətləri, Türk mütəfəkkirlərinin islam dövrü elm və mədəniyyətində rolu dövrün mənbələrində az işıqlandırılır.

Ərəb - Fars (İslam) mənbələrinin təhlilini etmədən əvvəl bunu xüsusi ifadə etmək lazımdır ki, müsəlman coğrafiya əsərlərinin sayının çoxluğuna baxmayaraq, müsəlmanların Orta və Şərqi Asiya haqqında məlumatlar olduqca azdır. Mövcud olan məlumatların isə hansı areallara aid olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Ərəb mənbələrində digər sahələrdə olduğu kimi coğrafiyaya aid əsərlərdə də məlumatlar əvvəlki kitablara istinad olaraq yazılırdı. Bu kitablarda bir-birinin təkrarı şəklində izah edilən hadisələr ümumiyyətlə o müəllifin öz dövrünə aid məlumatlar olmayıb özündən bir və ya bir neçə əsr əvvəlki məlumatları əhatə edirdi. Başqa sözlə bu əsərləri oxuyanlarda səhv qənaətlərin doğulmasına səbəb olurdu. Digər bir istiqamət də

müxtəlif Türk qəbilələri arasında baş verən vətəndaş müharibələri, köçəri Türk Xanədanlıqlarının birini digəri ilə qarışdıran Ərəblər bu mövzularla çox az maraqlandığı üçün o dövrlərdə Türk ölkələrində cərəyan edən hadisələr haqqında mənbələrində heç bir məlumat yoxdur. Çin və qisməndə Yunan mənbələri olmasaydı biz Türklərin öz aralarında baş verən hadisələr haqqında yaqinki çox məlumat sahibi olmazdıq. Heç şübhəsizdir ki, belə bir məlumatsızlıq dövründə M.Kaşkarinin divanına ehtiyac duyulmuşdu.

Türklər haqqında məlumatlar verən Ərəb və fars mənbələri rus alimləri **V. A. Kraçkovski** və **V.V.Bartold** tərəfindən ətraflı öyrənilmiş və araşdırılmışdır.(H)

Ərəbdilli kitab və kitabxanaların tədqiqində görkəmli Sovet alimi **A.B.Xalidovun** böyük xidmətləri olmuşdu. 1987-ci ildə çap olunmuş "Rukopisnaya kniqa v arabskoy kulture" adlı monoqrafiyası eləcədə mövzu ilə əlaqədar çox sayda elmi məqalələri bu sahənin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbədir.

IX əsr müəllifli Təbəri "tarix ər-rəsul vəl Mülük" adlı əsərində Mərkəzi Asiya haqqında olduqca geniş məlumatlar mövcuddur. Təbəri 751-ci ildə Çin Ordusu ilə Ərəb ordusu arasında baş vermiş döyüş haqqında da məlumatlar verir.

IX və X əsrin ortalarında yaşamış digər Ərəb dilində yazmış müəllif İbn əl-fakih əl Hamedani tərəfindən yazılan "Ölkələr

haqqında məlumat" adlı kitabda, Mərkəzi Asiyadakı Türk xalqları tərəfindən qurulmuş Türk dövlətləri haqqında, bu dövlətlərin siyasi quruluşları, əhalisi və inancları haqqında məlumat verilir.

Bunlardan başqa daha bir çox Ərəb müəllifinin kitablarında Mərkəzi Asiya Türkləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Bu kitabların arasında şübhəsiz ən əhəmiyyətli İbni Fadlandır. O kitabında Ural və Volqa boyu türk xalqları haqqında geniş məlumat vermişdir. (113)

Sovet alimlərindən **O.F.Akimuşkin** farsdilli kitab və kitabxana mədəniyyətini araşdırmış və tədqiqatlarının nəticəsi bir çox elmi məqalələrlə yanaşı 1987-ci ildə Moskvanın "Vostoçnaya literatura" nəşriyyatında çap olunmuşdu. Alimin tədqiqat obyektı əsasən yazı texnikası, xətt nümunələri, kitab cildlənməsi, miniaür sənətkarlığı və kitabxana fondlarının repertuarı məsələləri olmuşdu. Müəllif çox sayda orta əsr farsdilli əlyazma kitabını öz araşdırmalarına cəlb edə bilmişdi.

Bu mərhələdə yazdıqları əsərlərdə türk xalqlarının tarixi haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verən və günümüzə mötəbər məlumatlar yetirən Ərəb və Farsdilli müəlliflərin əhəmiyyətli əsərləri haqqında qısa məlumatlar verək. Bu müəlliflərdən bir qrupu erkən islam mədəniyyəti dövründə elmin müxtəlif sahələrində yazıb- yaratmış türkəsilli mütəfəkkirlərdir. İslam coğrafiyasının müxtəlif mədəni mərkəzlərində yaşayıb yaratmış

çox sayda türkəsilli alimlərin həyatı, əsərləri, mühiti və düşüncələri türkdilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmaqda çox əhəmiyyətliidir. Görkəmli Azərbaycan tədqiqatçı-alimi **Z.Bünyadov** (X) erkən islam mədəniyyətində Azərbaycanəsilli alimləri araşdırmış və fundamental əsərlər yazmışdı. Xarəzmi nisbəsi ilə yazıb-yaratmış çox sayda alimlər Bağdadda, Bəsrədə, Kufədə, Dəməşqdə elmi və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. Bunlardan dünya elmində çox tanınmış Əbu Abdullah Muhammad ibn Musa el-Xarəzmi hesab edilir. Dünya Cəbr elmini öyrətmiş bu alimin riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və tarixi mövzularda əsərlər yazmışdı.

Əbu Nasr Muxammad ibn Muxammad ibn Tarxan ibn Uzlaq **al-Farabi at-Turki** 872-ci ildə Qazaxıstanın Fərab şəhərində anadan olmuş və 950-ci ildə Suriyanın Dəməşq şəhərində vəfat etmişdi. Alimin fəlsəfə, riyaziyyat, musiqi nəzəriyyəsi sahəsində çox sayda əsəri olmuşdu.

Əbu Reyhan Muhammad ibn **al-Biruni** 973-cü ildə Xarəzmdə anadan olmuş 1048-ci ildə Əfqanıstanın Qəznə şəhərində vəfat etmişdi. Tədqiqatçılar Biruninin tarix, coğrafiya, filologiya, astronomiya, riyaziyyat, mexanika, geodeziya, minerologiya, farmakologiya, geologiya və digər sahələrdə əsərlər yazdığı məlumdur. Yalnız astronomiya sahəsində 45 əsəri barədə məlumat verilir.

Kitab əl-Mesalik vəl-Memalik: Əsər 846-cı ildə İslam coğrafiyaçılarından, **Ubeydullah B. Hurdadbih** tərəfindən qələmə alınmışdır. Müəllif 847 -ci ildə əsərin ilk variantını tamamladıqdan sonra, Xəlifə sarayının sənəd xəzinəsindən də istifadə edərək 886-cı ildə əsəri son şəklinə salır və tamamlayır.

İslam mənbələri arasında türk qövmləri haqqında qısa amma çox əhəmiyyətli məlumatları ilk dəfə bu əsərdə rast gəlirik. Burada daha çox Şərqi Türklərindən bəhs edilir. Əsərdə xüsusilə Türk hökmdarlarının daşdıqları ünvanları, Türk şəhərləri, bunlar arasındakı yol və məsafələr haqqında məlumatlar verilir. Daha sonrakı İslam coğrafiyaçıları onun əsərindən istifadə etmişlər. Əsər M.Goeje tərəfindən 1889 –cu ildə nəşr edilmişdir.

Kitabül - Büldan: Əsər IX əsrin əvvəllərində yaşayan İbn əl - Fakih tərəfindən Ubeydullah b. Hurdadbehin əsərindən, Saman Oğulları vəzirlərindən Ceyhanının əsərindən və öz topladığı məlumatlardan istifadə edərək 930 ildə yazılmışdır. Müəllif əsərində türk qövmlərini sıraladıqdan sonra onların yaşadıkları şəhərləri qeyd edir. Bu mənbədə Türk hökmdarlarını xarakterizə edir və Türk iqtisadiyyatının əhəmiyyətli elementlərindən biri olan heyvandarlıqla əlaqədar sənədlərə yer verir.

Əsərin İmam Rza Kitabxanasında olan digər bu nüsxəsində Əməvi Xəlifəsi Hişam B. Abdülmeşkin Türk xaqanına göndərdiyi bir elçinin əhvəlatı izah edilir və qədim İslam səyyahı Təmin b.

Bahrdan əhvalatlar nəql edilir. Əsər Geoje tərəfindən 1188 ci ildə Leydendə nəşr edilmişdir. Bu kitabın müfəssəl bir nüsxəsi Məşhəd Kitabxanasında saxlanılmaqdadır.

Kitabül - Xərac: Əsər Kudame b. Cəfər əl - Kitab əl Bağdadı (Ölüm 337/948) tərəfindən 927-ci ildə (Hicri 316) yazılmışdı. Əsər coğrafiya və İqtisadiyyatın tarixi baxımından əhəmiyyətlidir. Mənbədə Doqquz Oğuzlar, Kimeklər və Karluklara dair məlumatlar yer alır. Ayrıca Əbul Noyabr B. Hurdadbihin əsərindən götürdüyü məlumatlara qismən əlavələr edilmişdir. Əsərin əlyazma nüsxəsi Körpülü kitabxanasında 1076 N. ilə saxlanılır. Əsərdə Şərq Türkləri haqqında özündən əvvəlki əsərlərə nisbətən daha çox məlumat verilir.(X)

Müucz-zeheb və Kitabüt-tenbih vəl - İşraf: Bu iki əsər Əbul - Həsən B. əl - Hüseyin əl - Məsudi (Ölüm 345/956) tərəfindən yazılmışdır. Müəllif ilk əsərini 943-cü ildə, ikincisini 956-cı ildə tamamlamışdır. Məsudinin bu əsərləri tarix, coğrafiya və arxeologiya baxımından çox əhəmiyyətli məlumatları əhatə edir. Müxtəlif ölkələrə səyahət edən müəllif "Maruc" adlı əsərində Oğuzların, Karlukların və Dokkuz Oğuzların gündəlik həyatını, inanclarını ,fiziki görünüşünü, müxtəlif xüsusiyyətlərini, Doqquz Oğuzların Çinlilərə olan münasibətlərini və Çinin Tang xanədanlığı dövründə imperatora qarşı çıxan üsyanlar (Bu üsyanlar 755-763 illər arasında olmuşdur), onun Doqquz Oğuzlar tərəfindən

basdırılması haqqında məlumat verir. Bu məlumatların Çin mənbələrində də mövcud olması məlumatların mötəbərliyini ifadə edir.

Məsudi əsərində Doqquz Oğuzlar ilə Uyğurların eyni xalq olduğunu iddia edir. Eləcə də Peçenek və digər Türk xalqlarının adını çəkir və onların Bizanslar ilə olan döyüşlərindən də bəhs edir.

Müəllifin "Kitabül et/ət-Tənbeh vəl İşraf" adlı əsərində İrtiş boylarındakı Kimek və Oğuzların yaylaq və qışlaqları haqqında məlumat verilir. .

Bu mənbə "Meruc əz-Zehed" Fransız Barbier də Maynard tərəfindən tərcümə edilərək ilk dəfə 1861-1874-cü illərində Parisdə nəşr edilmişdir. "Kitabül et/ət-Tənbeh vəl İşraf" əsəri isə Goeje tərəfindən tərcümə edilərək 1894 də Leydende nəşr edilmişdir. (H)

Hüdud əl Aləm: Türk tarixinin IX-XI əsrlərinin işıqlandırılmasında çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olan bu mənbə kimliyi müəyyənləşdirilməmiş farsdilli bir müəllif tərəfindən 982-ci ildə (H. 372) Güzgan Əmiri Əbul Həris M. B. Əhməd b. Feriguna istinad edilmişdir.

1930-cu ildə V.Barthold və SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı tərəfindən faksimeli olaraq Leninqradda (Sank-Peterburqda) nəşr edilmişdi. 1937-ci ildə V. Minorsky əsəri İngilis dilinə tərcümə edərək Londonda nəşr etdirmişdir. Əsər,

İslam və Türk Coğrafiyası haqqında yazılmış ən əhəmiyyətli işlərdən sayılır.

Bu əsər Türk Ölkələrinin coğrafiyası haqqında olduqca təfsilatlı məlumat verir, eləcə də müxtəlif Türk ölkələrindəki əhəmiyyətli şəhərlər haqqında da məlumatı özündə ifadə edir.

Ahsan et -Tekasım Fi Marifet el - Ekalim: Əsər Məhəmməd B. Əhməd əl - Makdisi (Ölüm 375/985) tərəfindən qələmə alınaraq 985-ci ildə tamamlanmışdır.

Bu mənbədə türk qövmlərinin yaşadığı ölkələrin coğrafi mövqeyi, iqlimi və s. mövzularda məlumatlar verir. Xüsusilə də Xəzər dənizi ətrafındakı türklər haqqında verdiyi məlumatlar diqqəti cəlb edir . Kudamanın bəhs etdiyi Doqquz Oğuz şəhərləri haqqındakı məlumatlar, bu mənbədəki məlumatlarla bütünlüklə üst-üstə düşür. Əsər Goeje tərəfindən 1877 də nəşr edilmişdir. (X)

Zeyn əl Ahbar: Əsər, Əbu Səid Abdulhayy B. Dahhak əl-Gerdizi (Ölüm 444/1053) tərəfindən 1050-ci ildə yazılmışdı. 1041-ci ilə qədər olan hadisələri izah edən bu mənbədə Türklərə aid olunan hissəsi Türk Coğrafiyası, etnoqrafiyası və tarixi baxımından əhəmiyyətlidir. Gerdizi əsərin Türk ölkələrinə aid olan hissəsini yazarkən İbn Hurdadbihin Kitab əl - hakbar, "Mesalik əl Memalik", İbn əl- Mukaffanın" Rud əl - Dünya" adlı əsərlərindən, "Tavzih et- Dünya" adlı əsərindən və böyük bir ehtimalla İbn Rüşün əsərindən istifadə etmişdi.

Gerdizi, əsərində Doqquz Oğuzlar, Karluklar, Kırğızlar, Kiməklər, Yağmalar, Çiğiller, Türgişlər və Barsganlılar haqqında geniş məlumatlar verir. Əsərin karluklara aid hissəsində onların mənşəyindən, yaşayışlarından, ailə quruluşundan, Doqquz Oğuzlarla olan münasibətlərindən, Karlukların dövlət quruluşundan bəhs edir. Kiməklər haqqında yazdığı hissədə Kimeklerin yurd qurmasından, türk boylarından, Həbs, Sad, Yabğu və Xatun kimi ünvanlarından danışmışdı. Oğuzlar, Xəzərlər və Peçeneklər, Şiğiller və Türgişlər (S. 279-280) hissələrində onların coğrafi mövqeyi, fiziki xüsusiyyətləri, iqtisadi vəziyyətləri, dini inancları, ənənələri kimi mövzulardan bəhs edir. Əsər 1897-ci ildə V. Bartold tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mucem əl Buldan: Əsər bir Türk alimi olan Yaqut əl - Hamavi (ö 1229) tərəfindən yazılmışdır. XIII əsrdə yazılan bu əsər IX-XI Əsr türk tarixi ilə bağlı geniş məlumatlar öz əksini tapır. Qədim Yunan və İslam coğrafiyaçılarının əsərlərindən istifadə edərək Türklərin məskunlaşdığı bölgələr haqqında məlumatlar verən bu kitab 1866-1873-cü il tarixləri arasında F. Vüstenfeld tərəfindən Almaniyanın Leypziq şəhərində nəşr edilmişdir(x).

Asar əl - Bilad : Moğol dövrü tarixçilərindən Zekəriyə B. Məhəmməd B. Mahmud əl -Qəzvini (ö 1283) tərəfindən yazılan bu kitabda Peçeneklər, Tatarlar, Oğuzlar, Başqırdlar və Bulqarlar haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verilir.

Kitabül Surət əl - Ərz (Kitabül Mesalik əl - Məməlik):

Əsər Xorasanda, Mavəənnəhrin və Xəzər boyları başda olmaqla dünyanın bir çox ölkəsini gəzmiş Əbul Kasim Məhəmməd B. Havkal tərəfindən yazılmışdır. Əsərdə Xəzər və Mavəənnəhrin boylarındakı Türk Xalqları haqqında məlumatlar verilir. 976-cu ildə yazılan bu əsər 1873-cü ildə m. Də. Goeje tərəfindən Leiden də nəşr edilmişdir.(X)

Nüzhet əl- Müştak Fi İhtirak əl- Afaq : Bu kitab Əbu Abdullah b. Məhəmməd əl-Şərif əl - İdrisi tərəfindən 1154-cü ildə yazılaraq Norman Kralı II Rogere təqdim edilmişdir. Bu səbəblə kitaba Kitabı Rocar da deyilər. Əsərdə Türklərin yaşadığı coğrafiya xəritələrlə izah edilməkdədir. Bu əsərin bir nüsxəsi İstanbulun Ayasofiya Kitabxanasında da saxlanılır. Əsərin Türklərlə əlaqədar hissəi R. Şeşen tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Lubabul - Elbab Cevaimül - Hikayat və Levamür - Rivayat: Bu iki əsərin sahibi Nureddin Məhəmməd B. Məhəmməd əl - Avfi (ö 1233) dır.

kitabın Fardca və Ərəbcə nüsxələri çox sayda qorunub saxlanılm və Türkcəyə də bir neçə dəfə tərcümə edilmişdir. Kitablarda müəllif insanları əxlaqi strukturlarına görə "Yaxşı Əxlaqı", "Pis Əxlaqı", "Əcaibi Aləm" və "Təbiət" olaraq dörd qrupa ayırır və onların arasındakı əlaqələri araşdırır.

Əsərdə Türklərin əxlaqı xüsusiyyətləri üzərində təhlillər edilir və bu əsərlər 1917-ci ildə Tehrandə nəşr edilmişdir.(X)

Tarixi Buxara: Nəşahi tərəfindən yazılan bu əsərə daha sonra 1128-ci il tarixində Əhməd B. Nəsr əl - Kabavi tərəfindən əlavələr edilərək 1178-ci ildə farscaya tərcümə edilmişdir. Əsər qaraxanilər dövrünə dair məlumatlarla zəngindir. Kitab Ch. Schefer tərəfindən Fransızcaya tərcümə edilmişdir.(X)

Kitabul - Ensab : Əsər fars tarixçi Səmanı tərəfindən Qaraxanilər dövrü haqqında yazılmışdır. Bu əsər V. Bartold tərəfindən öyrənilərək 1898-cü ildə Peterburqda nəşr edilmişdir.(X)

Cəhar Məqalə: Nezami Semerkendi tərəfindən 1057-ci ildə yazılmış bu əsərdə Qaraxanlı hökmdarlarının himayəsindəki şair və alimlər ilə hökmdarların etdikləri müşavirələr, söhbət və yığıncaqları , məmurlar haqqında məlumatlar verilən bu əsər 1923-cü ildə Azərbaycan əsilli İran alimi Məhəmməd Muin tərəfindən Tehrandə nəşr edilmişdir.(X)

Əl- Kamil Fit - Tarix : Böyük tarixçi İbnül Əsir tərəfindən yazılan bu kitab, Türk və İslam tarixinin ən əhəmiyyətli əsərləri arasında mühüm yer tutur. Əsər xronoloji bir sistemlə Qaraxanilər başda olmaqla türk dövlətləri haqqında məlumatlar verir. Qaraxanilər və Abbasilər arasındakı əlaqəni araşdırır. Bu əsər bir neçə dəfə nəşr edilmişdir və xüsusilə də Tornbergin 1966-cı ildə Beyrutda etdiyi nəşr əhəmiyyətlidir.(X)

Siyasətnamə: Səlcuqilərin vəziri Nizamı Mülk tərəfindən qələmə alınan bu əsərdə Sasani, Samani və Qəznəvi dövlət quruluşu haqqında nümunələr verilir. Türk dövlət ənənələri haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Əsər Türkiyədə Məmməd Altay Köymen tərəfindən 1976-cı ildə Ankarada nəşr edilmişdir.(X)

əl-Asar əl - saldo xatırlanıl Karnil - Halıya: Böyük Türk və İslam alimi Əl- Biruni (973-1051) tərəfindən qələmə alınan bu əsərdə Türklər və Türk ölkələri haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. Biruninin bu əsəri C. Eduart Sachau tərəfindən 1878 də Berlində nəşr edilmişdir. (X)

Tarix - i Cehangüsa: XIII əsrdə Bağdadda vəzirlik edən tarixçi Cüveyni tərəfindən yazılan bu əsərdə türk tarixi və mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətli məlumatlar verilir. 3 cilddən ibarət olan bu əsərdə, Uyğur türkləri və Çingiz xanın Uyğur ölkəsini zəbt izah edilir. Türk tarixi araşdırmaları baxımından əhəmiyyətli olan bu əsər Mürsəl Öztürk tərəfindən türkcəyə tərcümə edilmiş və 1988-ci ildə Türkiyədə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən nəşr edilmişdir.

1958-ci ildə YUNESKO-nun dəstəyi ilə C.E.Boyla tərəfindən Mirzə Muhəmməd Qəzvininin əlyazma nüsxəsi əsasında ingilis dilinə tərcümə olundu və cap edildi.2004-cü ildə ingilis dilindən E.E.Xaritonov tərəfindən rus dilinə tərcümə edildi

və Ata-Melik Djuveyni "Cingizxan.İstoriya Zavoevatelya Mira"
adı ilə çap olundu.

10. Hz. Peyğəmbərin Hədisləri

Türk xalqlarının tarixini və bu tarixin mənbələrini araşdırarkən Ərəb və Fars qaynaqlarının yanında İslam dininin iki böyük və mötəbər mənbəyi olan Quran və Hz. Peyğəmbərin hədislərinə baxaraq bu iki mənbədə türklərdən nə dərəcədə bəhs edildiyini müəyyənləşdirmək zəruridir.

Quran-i Kərimdə şübhəsiz digər millətlərdən olduğu kimi türklərdən də birbaşa bəhs edilməmişdir. Lakin tarixi inkişafda mütəxəssislərin bir qrupu Quran-i Kərimdəki bəzi ayələrin türklərə işarə etdiyini iddia edirlər.

Təhdit ayələri dediyimiz bu ayələrdə Allah; dinə haqqı ilə xidmət etməyən və təbliğ vəzifəsini kifayət qədər yerinə yetirməyən Ərəbləri təhdit etməkdə və belə sürməsi halında onların yerinə başqa bir milləti gətirəcəyini buyurmuşdur; Maidə surəsi 54. ayə belədir: "Ey inananlar! Sizdən kim dinindən dönsə Allah irəlidə onun yerinə elə bir qövmlə gətirər ki Allah onları seversin. Onlarda Allahı sevirələr. Onlar möminlərə qarşı boyunları bükük və təvazökardırlar. Kafirlərə qarşı başları dik təmkinli və güclüdürlər. Allah yolunda cihad edirlər. qınayıb ayıblayanların ayıblamalarından narahat olmazlar. İşdə bu Allahın elə bir lütfüdür ki onu istədiyinə verər. Allahın lütf və ehsanı genişdir və hər şeyi biləndir..."

Allah (c.ə.c) tövbə surəsində də bənzər bir ayə ilə Ərəblərə belə xəbərdarlıq edir; "Əgər (İslam yolunda cihada) əl birliyi halında çıxmazsınızsa (Allah) sizi çox kədərli bir əzaba düçar edər. Yerinizə sizdən başqa (Mücahid) bir qövmü gətirər. Siz ona heç bir şeylə zərrə qədər zərər verməzsiniz. Allah hər şeyə qadırdır"

Şübhəsiz türklər haqqında bəhs edilən Hz. Peyğambərə aid edilən hədislər də mövcuddur. Bu hədislərin bir çoxu uydurmadır. Hz. Peyqəmbərə ithaf edilən uydurma hədislərə "Mövzu Hədis" deyilir. Mövzu hədislər ümumiyyətlə bir mənbə tərəfindən rəvayət edilmiş və "raviləri" yanı rəvayət edənləri etibarlı hesab edilməmişlər. Türkləri "Yəcüc- Məcüc" deyər xarakterizə edən və onları zalım göstərən bu tip "Mövzu Hədis" lər bəzi Ərəblərin qısqanclıq duyğularının bir məhsuludur. Onsuz da bu cür hədislər mötəbər və əhəmiyyətli hədis kitablarına daxil edilməmişdir.

Burada hədislərin səhih olub olmadıqlarından daha çox, bundan 1100-1200 il əvvəlki Ərəbistan coğrafiyasında türklər haqqında nə kimi məlumatların olduğu mövzusunı araşdırmaq vacibdir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Hz. Peyğəmbərdən hədis olaraq rəvayət edilən sözlərin bir çoxu, İslam dünyasında mötəbər hədis kitabları olaraq qəbul edilən "Kütübbis Sittə" də rəvayət edilmişdir. Kütübbis Sittə; 6 hədis kitabıdır ki bunlar Səhihi Buxari,

Sahihi Müslim, Süneni Nesei, Süneni Əbu Davud, Süneni Tirmizi və Süneni İbn Maseh.

İslam alimləri bu hədis kitablarından ən mötəbər olanlarının əvvəlcə Səhihi Buxari və Səhihi Müslim olduqlarında ümumi razılığa gəlirlər. Etibarlılıq baxımından bir hədis, bu iki hədis kitabında təkrar edilsə ən mötəbər hədis olaraq qəbul edilir. daha sonra Səhihi Buxaridə zikr edilənlər, sonra Müslimdə zikr edilənlər və digərlərində zikr edilənlər, sonra Müslim də zikr edilənlər və digərlərində zikr edilənlər etibarlılıq baxımından sıralanır.

Türklər haqqında rəvayət edilən ən məşhur hədis "Türklər sizə toxunmaqda sizdə onlara toxunmayın" hədisidir.

Həz. Peyğəmbərin hədislərindən bəhrələnərək İslam aləmi türklərdən bəhs edərkən onları "Qandıra Oğulları" olaraq zikr etmiş və hətta onların fiziki quruluşları ilə əlaqədar maraqlı məlumatlar ortaya çıxmışdır.

Həz. Peyğəmbərin türklər haqqındakı müsbət sözləri, onların islam dünyasının üzərindəki hakimiyyətin uzun olacağı istiqamətindəki bəyanı və türk dilinin mütləq öyrənilməsi istiqamətindəki tövsiyələri Ərəb dünyasında müsbət təsir buraxdığı kimi qısqanclığa da səbəb olmuş və türklər əleyhinə mənfi məlumat və düşüncələr yaymaqla bir çox "uydurma hədis"lərin (Mövzu Hədis) rəvayət edilməsinə də səbəb olmuşdu.

Digər tərəfdən Müsəlmanlarla türklərin mədəni əlaqələrinin Hz Peyğəmbər dövründən başladığı və Hz. Peyğəmbərin 627-ci ildə cərəyan edən Xəndək döyüşünü bir türk çadırından keçirdiyi məlumdu. (114)

Hz. Peyğəmbərin türkləri tanıması və hətta onları yaxından tanıması son dərəcə normal idi. Çünki Hz. Peyğəmbər dövründə Göktürk Xaqanlığı İpək yolunun yeganə hakimi idi və Hz Peyğəmbər də özünə vəhy gəlməmişdən əvvəl ticarətlə məşğul olmuşdu.

Bu səbəbdən də Hz. Peyğəmbər hədislərində Türklərin mərdlikləri və qəhrəmanlıqları da tərif olunur və vurğulanır .

Hz. Peyğəmbərin hədisləri, Türk xalqları tarixi baxımından ən əhəmiyyətli mənbələr arasındadır. xüsusilə Hz Peyğəmbərin türklərin görkəmini ifadə edən hədislərdən bir neçəsini xatırladaq.

"Əmr B. Tağlıbdən rəvayət edildiyinə görə; Hz Peyğəmbər buyurmuşdur ki; Qiyamətin qopmasının şərtlərindən biri sizlərin tükdən çarıqlar geyən bir qövmlər olan Türklərlə döyüşməyinizdir. Yenə qiyamətin bir digər şərti isə sizlərin geniş üzlü belə ki üzləri örs üstündə döyülmüş kimi olan dərilərlə örtülmüş möhkəm qalxanlara sahib Türklərlə döyüşməyinizdir" (116)

Yenə bənzər bir hadisə Əbu Hureyrdən rəvayət edilmişdir; "Hz Peyğəmbər buyurdu ki, sizlər kiçik qıyıqqözlü, qırmızı bənizli

yatık burunlu, çöhrələri sanki örs üstündə döyülmüş və üzəri dərilərdə örtülmüş möhkəm qalxanlar kimi bir qövmlər olan türklərə savaşımadıqca qiyamət qopmayacaq. Yenə sizlər tükəndən çarık və corablar geyən bir qövmlə savaşımadıqca qiyamət qopmayacaq." (117)

Həm Buxari və həm də Müslimdə bu hədisin və ona bənzər bir çox hədislərin dəyişik rəvayətləri var. Bu hədislərdən yola çıxaraq Hz. Peyğəmbərin daha əvvəldən qarşılaşıb hədislərində tərif etdiyi türk tipinin "Qıyıqgözlü, qırmızı bənizli, dəyirmi və geniş üzlü" olduqlarını, bu türklərin çox güclü və heybətli bir quruluşa sahib olduqları, bədən strukturlarının düz və mütənasib olduğu, çadırdə yaşadıqları, tükəndən toxunmuş paltarlar geydikləri və tükəndən hazırlanmış çadırlardə yaşadıqları aydın olur.

Bu tip Türk - Moğol və ya Qıpçaq tipi olduğu bu gün Qazaxıstan və ya Qırğızıstanda yaşayan Türklərə təmamilə uyğun gəldiyi görünür. Bundan başqa Hz. Peyğəmbərin möcüzəvi bir şəkildə özündən sonrakı türk-Ərəb siyasi əlaqələrinə də yol göstərən hədislər də zikr etdiyi məlumdur.

Məsələn, hədislərdən birində Hz. Peyğəmbər: "Sizlər şübhəsiz qıyıqgözlü bir qövmlər olan türklərlə döyüşəcəksiniz. Onlar sizləri üç dəfə sürüb qovacaqlar və sonda sizlərə Ərəbistan yarımadasında yetişəcəklər. Birinci zəbtə onların qarşısından qaçanlar mütləq bir fəlakətdən xilas olacaqlar. İkinci təqibdə isə

bəziləriniz qaçıb xilas olacaq və bəziləriniz isə həlak olub gedəcəklər. Üçüncüdə isə onların zəbtlərinin kökü kəsiləcək" (118)

Hədis kitablarında bu hədis də bir çox şəkildə rəvayət olunur . Nuaym b. Hammad bu hədisin davamının belə olduğunu söyləyir; "...üçüncü zəbtə isə onların kökləri kəsiləcəkdir. Bax onlar Türklərdir. Nəfsim yeddi qüdrətində olan Allaha and içəram ki türklər atlarını müsəlman məscidlərinin dirəklərinə bağlayacaqdır." (119)

Hz. Peyğəmbər başqa hədislərində də Türklərdən bəhs edərkən onların qandıra soyundan gəldiyini söyləyir.

"Türklər sizə toxunmadıqca sizdə onlara toxunmayasınız. Çünki Qandıra oğulları ümmətinə Allahın verdiyi mülk və səltənəti əllərindən çəkib alacaqlar" (120)

Qandıra soyu haqqında Ərəb qaynaqları dəyişik fikirlər irəli sürürlər. Bəzi Ərəb müəlliflərinə görə qandıra Hz. İbrahimin növərlərindən birinin adı idi. Onlara görə Hz. İbrahimin kanturadan bir çox uşağı olmuşdu. O uşaqlardan birinin adı da türk idi. Məşhur Ərəb ədibi Cahız bunlardan biridir. Cahız "Fezailül etrak" adlı kitabında türklərdən sevgi və sitayişlə bəhs edərkən bu iddiası ilə türklərin soyunu Ərəblərə söykəməyə çalışır. (121)

Hz. Peyğəmbər dövründən sonra da İslam dünyasının Türklərə baxışı olduqca müsbət olmuşdur. Kərbala hadisəsinin ən şiddətli bir mərhələsində 7 türk döyüşçüsü Hz. Hüseyin yanına

gələrək onu özləri ilə birlikdə türklərin yaşadığı bölgələrə getməsi üçün razı salmağa çalışmışlar. Hz. Hüseyn də Türk cəngavərlərinin bu təklifinə təşəkkür edərək oğlu Zeynel Abidini işarə etmiş və "Mən şəhid olduğum zaman onu götürüb aparın" demişdir. (122)

11. Türkdilli lüğətlər

Son illərdə türk dilli lüğətlərin tarixi, təhlili, ənənələri, metodologiyası haqqında çox sayda elmi və ümumiləşdirilmiş tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Bu tədqiqatlar içərisində diqqəti cəlb edən samballı araşdırmalar da az deyildir. Türk xalqlarının linqvo arxiologiyasının mühüm mənbəyi gədim lüğətlərdir.

İlk yazı sisteminin Şumerlər (e.ə 2600-1960) tərəfindən yaradılması və inkişaf etdirilməsi, bu yazının da Şumer məktəblərində öyrədilməsi tarixə məlumdur. Şumer şəhərlərindən olan Urukda tapılan bəzi gil lövhələrdə, dərs kitablarını xatırladan söz siyahıları yer almışdır. Bu siyahılarda söz birləşmələri və fellərlə bağlı şərhlər mövcuddur. E.ə III minilliyin sonlarına doğru Sami xalqlarının Şumerlər üzərinə hakim olması ilə Şumercə söz və söz birləşmələrinin Akkatca qarşılıqlarını verən lüğətlərə ehtiyac duyulmuşdur. Sami xalqlarına mənsub olan Assuriyalılar (e.ə 2480-609) mixi yazıdan hərfli yazıya keçdiklərində qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün dini mərasimlərdə oxunan mətnlərin simvol və terminlərini yığıb Ninevadakı Aşurbanipal kitabxanasında mühafizə etmişdilər.(h)

Çinlilər, Hindlilər, və Yunanlılar da dilçilik sahəsində də ilk araşdırmalar aparmış xalqlardılar. Çinlilərdə bu çalışmalar e.ə XI əsrə qədər davam etmişdir. Ku Ye Wang adlı bir Çinlinin Yu Pi En

və Şi Wo Wanın da Hu Şin adıyla bir lüğət yazdıqları məlumdur. Hindlilər linqvistika sahəsində ilk çalışmaları, müqəddəs Veda mətnləri üzərində etmişlər. E.ə təxminən V əsrdə yaşadığı fərz edilən Hind qrammatikaçısı Panini, bu günə qədər çatmış Ashtadhyayi adlı mənzum bir qrammatika kitabı yazmışdır. Panininin müasirləri arasında adı çəkilən Yaskanın Nirakta adlı kitabında, Vedalarda ifadə olunan, anlaşılması çətin olan sözləri, tanrı və ilahələrin adları şərh edilmişdir. Hindlilər lüğətçiliklə tanış olduqları zaman Sanskritçə sözləri əlifba sırasına görə sıralamışlar. Hindlilərin ilk lüğəti Amarakumda adıyla bilinən Amarasthadır. Altıncı əsrdən əvvəl yazılan bu lüğət, sinonim sözlər kişi və qadın cinslərinə görə bölünürdü.

İlk yunan filosofları din ilə söz arasındakı olan əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bir tərəfdən müqəddəs mətnlərin ilahi gücü, digər tərəfdən sözün məzmunu və insan üzərindəki müsbət və mənfi təsirləri öyrənilir, digər tərəfdən fəlsəfi fikrin inkişafı səciyələndirən, Qədim Yunanlılar dilçilik sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət göstərirlər. Yunanlılar tərəfindən yazılan ilk lüğətlər, ümumi lüğətlər deyil, ilkin mərhələdə məşhur Yunanlı natiq və filosofların istifadə etdikləri sözləri ya da Homerin İlliada və Odessey əsərində Əflatun kimi filosofların kitablarında keçən sözləri ehtiva edən və açıqlayan xüsusi (izahlı) lüğətlərdir. Məlum

olan ən qədim Yunanca lüğət, Julius Polluxun on cildlik Onomastik, mövzulara görə sistemləşdirilmiş lüğətdir.

Türkiyə mütəxəssisləri türk xalqlarının lüğətçilik ənənələrini tədqiq etmək sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Tədqiqatçılar içərisində dosent, doktor Yusif Öz `Tarih Boyunca Türkce sözlüklər` əsəri dos. dok M. Sadi Cöğənli `əsgî hərflərlə basılmış türkcə sözlüklər kataloqu diqqətimizi cəlb edir. Sadi Cöğənlinin tərtib etdiyi kataloq lüğət məhsullarının çap nüsxələrini özündə əhatə edir. Bu baxımdan yalnız son 400 ilə aid lüğət məhsulları kataloqda öz əksini tapır. Yusul Özün tədqiqatı daha geniş tarixi mərhələni özündə əks etirir. Kitabdan çox sayda lüğət məhsulları toplanılıb və sistemləşdirilib. Diqqətimizi cəlb edən bir xüsusiyyətə ondan ibarətdir ki, xeyli zəhmət çəkilmiş tədqiqatda prinsipial konsepsiya yoxdur. 360 səhifədən ibarət tədqiqat işi 11 fəslə bölünür. Fəsillərin sərlövhələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilib:

- 1) Ərəb dilində lüğətçilik ənənələri
- 2) İlk fars lüğətləri və tərtib olunması məqsədləri
- 3) Türk dilində lüğətçilik
- 4) Farsca-Türkcə lüğətçilik
- 5) Farsca-Türkcə lüğətlərin məzmun xüsusiyyətləri
- 6) Anadolu lüğətləri

- 7) Yeni hərfli Farsca-Türkcə / Türkcə-Farsca lüğətlər .
- 8) Qıpçaq lüğətləri
- 9) İran və Azərbaycan lüğətləri
- 10) Hindistan lüğətləri
- 11) İdil-Ural lüğətləri\

Fəsillərin sərlövhəsindən göründüyü kimi tədqiqatçı lüğətlərin formal əlamətlərinə görə qruplaşdırma aparıb, bəzi hallarda isə lüğətlər coğrafi areallara görə bölünür.

Bu baxımdan Azərbaycan tədqiqatçılarının mövqeyləri fərqlidir. Azərbaycanda lüğətçilik tarixi və ənənələrini tədqiq edən mütəxəsislər:

Türk xalqlarının lüğətçilik ənənələrini tədqiq edərkən vahid konsepsiyaya əsaslanıblar. Bu zaman lüğətin tərtib olunduğu yer, lüğəti tərtib edən şəxslər, lüğətin tərtib olunma məqsədi əsas konsepsiya kimi müəyyənləşdirilib. Məlumdur ki, bir sıra farsca, ərəbcə eləcə də türkcə bir tərəfli, iki tərəfli və çox tərəfli lüğətlərin tərtibatçıları türk əsilli şəxslər olmuşlar. Belə ki, fars dilinin tədqiqatçılarından olan görkəmli alim Tehran Universitetinin professoru Dexoda 48 cildlik `Fərhəge Dexoda`lüğətini tərtib edən bir şəxs olaraq türk əsillidir və fars dilinin olub-keçmiş və hal-hazırda var olan söz mədəniyyətində mövcud olan türk əsilli sözləri də ayrıca fərqləndirmiş və öz lüğətində qeydə almışdır.

Azərbaycan lüğətçiliyin tarixi ənənələrini özündə əks etdirən Hinduşah Naxçıvaninin `əs-Sihah əl-əcəmiyyə` lüğəti tədqiqatçının kitabında Anadolu qrupunda yer almaqdadır. Doğrudur, farsca türkcə lüğətlər kateqoriyasına daxil edilməsi də məntiqlidir. Yalnız bu zaman tədqiqatın IX fəslində İran-Azərbaycan sahəsi kimi müəyyənləşdirilmiş fəsil hansı növ lüğətləri özündə əks etdirməlidir? Bir halda ki, Azərbaycan lüğət məhsulları Anadolu qrupuna daxil edilir.

Yusif Özün tədqiqatında diqqətimizi cəlb edən bir xüsusiyyətdə ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı öz əsərində çap olunan lüğətlərlə əlyazma lüğətlərini bir yerdə ümumiləşdirir. Ənənəyə görə bu tip lüğətlər ayrıca tədqiqat obyektı olmalıdır. Məsələn Sadi Cöğənli yalnız çap olunmuş lüğətləri kataloqlaşdırır, bununla təsdiq edir ki, çap nüsxələri lüğətin daha çox kütləvililiyini xarakterizə edir. Əlyazma lüğətləri kütləvilikdən daha çox lüğəti akademik fəaliyyətin nəticəsi kimi xarakterizə edir.

Başqa bir misal: Bədrəddin İbrahimın `Fərhangı-Zəfənpuya və Cahanpuya` əsəri rus alimləri tərəfindən fars leksikologiyasının nümunəsi və nəaliyyəti kimi təqdim olunur. Daşkənddə keçirilən IV Ümumittifaq İran Filologiyası konfransında (1964) Bədrəddin İbrahimın lüğəti məhs belə təqdim olunur. Adı çəkilən lüğət 7 bəxşdən (fəsil) və iki əlavə fəsildən ibarətdir. Bu fəsillərin üçü fars dilli sözlərə 2-si ərəb dilli sözlərə, 2-si türk dilli sözlərə və biri rum

mənşəli sözlərə həsr olunub. Heç şübhəsiz ki, belə lüğətin tərtibatçısı bu dillərə mükəmməl bələd olmalı idi. Belə bir bir tərkibdə tərtib olunmuş lüğət müsəlman ölkələri içərisində ümumukommunikativliyi təmin etmək məqsədilə tərtib olunurdu və heç bir halda milli mədəniyyətin ifadə forması kimi qarşıya qoyula bilməz. Yusif Özün adı çəkilən kitabında milli mədəniyyətin təqdim oluna biləcək epizodları aşağıdakı kimi verilir. (səh. 37-38)

‘Farscanın Hindistan sahəsində yazılmış ilk əhatəli lüğət kimi qəbul edilən Ferhengi-cahangiri Hindistana yerləşmiş İran əsilli dilçilərdən Cəmalləddin Hüseyn Farhuddin Hasan İncu-yi Şirazi (öl. 1035/1626) tərəfindən yazılmışdır. İncu sülaləsinin nüfuzlu bir ailəsindən olan yazıçı, əvvəlcə Dəken sultanlarının sarayında, daha sonra 994/1586 –ci ildə Hind hökəmdarı Cəlaləddin Əkbər Şahın sarayında rəsmi vəzifədə çalışıb. Əkbər Şahın oğlu Sultan Cihangirin (1014-1037/1605-1628) zamanında Bahar vəlisi olmuş və bu xidməti ilə əlaqədar 1025/1616-cı ildə ona “Azududdevle” adı verilmişdir. Qeyd olunan epizoddə Hind hökəmdarı yerinə Moğol hökəmdarı və ya Baburilərin vəlisi kimi təqdimat daha düzgün olardı. Çünki tanıdığımız qeyri-türk əsilli hökəmdarların bu kimi mədəniyyətə və maarifə himayə etdiklərini mənbələrdə təsadüf etmirik.

Bir yunan tədqiqatçısı dünyanın mədəni intibahına bir yunanlı baxış bucağı ilə yanaşırsa, bir Çin tədqiqatçısı həmin baxış

bucağından fərqli bir baxış bucağı müəyyənləşdirirsə bunlar təəccüblü deyil. Bir çox hallarda baxış bucağını tədqiqatçının konsepsiyası müəyyənləşdirir.

2010-cu ildə Tokio Universitetinin mütəxəssisi Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixi ənənələri haqqında tədqiqatı zamanı onu bir sıra türk dilli ölkələrin lüğətləri ilə müqayisə edir və tədqiqatında ümumi cəhətləri deyil, fərqləndirici xüsusiyyətləri, özəlliklərini axtarırdı. Bu da yapon tədqiqatçısının tədqiqat konsepsiyası idi. Bir türk tədqiqatçısının da tədqiqat konsepsiyasında türkçülük elementlərinin axtarışı təəccüb doğurmamalıdır.

Görkəmli alim və hörmətli müəllimimiz prof. A.A. Xələfovun `Kitabxana və cəmiyyət` elmi monoqrafiyasında kitab və cəmiyyət, kitab və kommunikasiya kitab tarixinin təkamülü və mərhələləri dərin və məzmunlu şərh olunur. Əsər müxtəlif kitab məhsullarının öyrənilməsinin elmi konsepsiyası kimi də qəbul oluna bilər. Kitab tarixən kommunikasiya vasitəsi olduğu kimi lüğət məhsulları da ilk növbədə xalqların və millətlərin kommunikativ əlaqələrini təmin etmək üçün tərtib olunurdu. Tarixi təcrübə göstərir ki lüğətlərin tərtib olunmasına böyük coğrafi areallarda “dominant” olan xalqlar daha çox maraq göstərmişdilər. Bu lüğətlərin həm tərtibatçısı həm sifarişçisi həm də yayıcısı olmuşdular. Bu baxımdan haqqında

danışılan coğrafi arealda türk xalqlarının dominantlığını qeyd etməliyik.

ETNO-MƏDƏNİ MÜHİT VƏ MƏNBƏŞÜNASLIQ

Türk xalqlarının etno-mədəni areallarını öyrənən zaman Türkmənistan mədəniyyətinin mənbəyi və mənbəşünaslığının tədqiqi və ciddi akademik informasiyanın əldə edilməsi xeyli çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki çox sayda çap olunmuş və virtual məkanda informasiya kütləsini oxumaq, təhlil etmək lazım gəlir ki, materialların mənasız, əsassız və bəzən də qərəzli olduğunu yalnız sonda və çətinliklə müəyyənləşdirə bilirsən. Əlbətdə bunun üçün də oxucunun müəyyən hazırlıq səviyyəsi tələb olunur. Nəzərə alınsa ki, Türkmənistan türkdilli coğrafiyanın mühüm bir hissəsini təşkil edir, oğuz boylarının, türk mifologiyasının, türk-islam dövrünün görkəmli alimlərinin vətənidir, odur ki, problemin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Müasir tədqiqatçının istifadə edəbiləcəyi çox sayda informasiya kütləsi əsasən iki qrupa bölünə bilər: çox böyük həcmdə virtual məkanda təqdim olunan materiallar və ondan da az olmayan çap məhsulları.

Məsələn, "Fərqanə" adlı nüfuzlu Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin Mariya Yanovski adından yayınladığı "Türkmənlər-asketlərin, inklərin, qədim şumerlərin və sərt norveçlərin əcdadlarıdır" adlı analitik yazısı diqqətimizi cəlb edir.

Tədqiqatçı, Türkmən alimi Odeq Odeqovun əsərlərini təhlil edən M.Yanovski belə bir fikir ifadə edir. "Fərqanədə O.Odeqovun iki kitabını oxumaq imkanı əldə etdim. Birincisi "Biz- asiyalılar, arilər, türkmənlər", ikincisi Dünyada türkmən izi".

Nəzərə alsaq ki, O.Odeqovun Türkmənistanın əməkdar elm xadimi, Türkmənistan EA-nın həqiqi üzvü, geofizika və geologiya sahəsində elmlər doktoru və professordu əlbəttə bu kitabları əldə etmək və oxumağı biz də istərdik. Lakin ilk mənbələri əldə edə bilmədiyimiz üçün M.Yanovskinin təhlilləri ilə kifayətlənməli oluruq.

Kitabda toplanmış materialların mövzusunı öyrəndikcə bu əsərin orijinalını tapmaq və alimin tarixi proseslərə orijinal baxışlarını öyrənmək daha çox fikrimizdən keçir.Yalnız məqalənin sonunda məlum olur ki M.Yanovski linqvo-arxeologiya, mürəkkəb etno-mədəni mühitin öyrənilməsi kimi problemlərdən çox uzaqdır. Məsələn məqalənin sonunda məlum olur ki, M.Yanovski Moskvanın yaxşı orta məktəblərindən birində oxuyan 15 yaşlı qızından məsləhət alır və qızı ona şumerlərin mixi yazı ilə yazdığını xatırladır.

Əlbətdə hər bir hazırlıqlı oxucu sonunda başa düşür ki, bu tip tədqiqatlar məhz tədqiqatçının uşaqlarının yaxşı məktəblərdə oxuması məqsədi ilə yazılır. Yoxsa M.Yanovskinin nə işinə var şumerlər, inklər, türkmənlər kimdir.

Tədqiqatçı mülahizələrini məyusluqla bitirir. Məyusluğun səbəbi belə anlaşılr: "əgər bir ölkədə kəndli kəndi ilə, məmur idarəetmə ilə, alim elmlə məşguldursa bu pisdi. Əyər bir orta dərəcəli jurnalist Türkmənistan Elmlər Akademiyasına elmsiz deyərsə bu yaxşıdı".

Görkəmli Şumeroloq alim S.Kramer də uzun illər apardığı təqiqatlarının sonunda məyus olur. "Tarix şumrerdə başlanır" əsərində o etiraf edir ki, bütün ömrünü Sami xalqlarının əcdadlarını axtarmağa sərf etmiş və müəyyən olduqdan sonra ki, şumerlilərin dili kumilyativ dillərə aiddir və buna uyğun gələn dil bu coğrafiyada yalnız türk əsilli xalqlardır təbii bir məyusluq yaranmışdı. Bu görkəmli alimin məyusluğu ilə tədqiqatçı M.Yanovskinin məyusluğu xeyli fərqlidir.

Əlbəttə görkəmli alim O.Odeqovun əsərlərini oxumaq istəyimiz onunla bağlı deyil ki, orada yazılanlar "quran ayəsidir". Əlbətdə bizim də oxuduğumuz, araşdırdığımız bir sıra bildiklərimizlə tutuşdurub bəzi hallarda razılaşmaq, bəzən razılaşmamaq, hətta müəlliflə mübahisə edə biləcək nəticəyə gələ bilər. Lakin bütün hallarda tədqiqatçı M.Yanovskinin istehzası bizə

yaddır. Məsələn XIX əsrin ortalarında ingilis zabiti Rolinson Bisitun dağlarındakı yazıların oxunması zamanı mətnlərdə olan simvolların birini "mən" olaraq qəbul etməsi, onun qədim fars dilində qarşılığının "Aham" olması və bu kəlmənin qədim sami dillərində "Adam" sözünün transformasiya olunmuş versiyası kimi qəbul edilməsi bu konsepsiyanın ələhdarlarının da etirazına səbəb olmuşdu. İstehza elmi əsası olmayan və ələcsizliyin ifadəsidir.

Mixi yazı şəkilli yazının (piktoqrafiyanın) səsli əlifbaya keçməsi prosesində bir aralıq əlifbadır. Heca əlifbası da aralıq əlifbadır. Odur ki, "məktəbli" tövsiyəsi ilə nəticə çıxaran araşdırıcı hiddətlənir. Niyə? Akademik O.Odaqovun arqumentlərinə qarşı nə irəli sürür? Heçnə.

Peşəkar tədqiqatçı irəli sürdüyü fikirləri konkret nəzəri konsepsiyaya əsaslanan mütəxəssis türkdilli etnonim və toponimləri peruda, mesapatamiyada skandinaviyada axtarır və diqqəti cəlb edən nəticələr əldə edir. Bu tarixi təcrübə digər super etnoslara da aid edilir. Məsələn sami dilli etnonim və toponimlər də böyük bir coğrafiyada hələ də qorunub saxlanılır. Buna təəccüb və hiddət göstərmək problemin elmi həllindən uzaq olmaq deməkdir.

90-cı illərdə "Qaraqum" çölündə aparılan ciddi arxeoloji qazıntılar antik dövrün əhəmiyyətli mədəni mərkəzlərini üzə çıxardı. Bu coğrafiyanın Mavərənnəhr mədəniyyəti ilə əlaqələrinin

olması, inancları və mifologiyasında yaxınlıq elementləri müəyyənləşmişdi.

Ümumbəşər tarixinin varislik konsepsiyası ümumiyyətlə mütəxəssislərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir. İnsan cəmiyyətinin bu günki nailiyyətləri dünyanın müxtəlif xalqlarının minilliklərlə yaratmış olduğu, yaradaraq paylaşmış, paylaşıqca zənginləşən və mükəmməlləşən ümumbəşəri nailiyyətlərdir. Müzakirə bu proseslərin alqoritmi və ümumbəşəri nailiyyətlərdə iştirak dərəcəsi üzərindədir. Bu zaman siyasi və ideoloji maraqlar toqquşur və məyusluq, hiddət, dezinformasiya və müxtəlif müəllif və ideyaların "Janqlorluğu" qarşıya çıxır.

Türkmənistanın İran sərhədləri yaxınlığında, Annau ərazisindəki xarabalıqlarda yeni və hələ haqqında geniş məlumat verməkdə çətinlik çəkilən bir mədəniyyət mərkəzi arxeoloqlar tərəfindən üzə çıxarılmışdı. Amerikanın Pensilvaniya Universitetinin mütəxəssisi doktor Frederik T.Xibertin apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində yazıya bənzər 4-5 sinvol həkk olunmuş bir daş parçası üzə çıxmışdı. Alim bu tapıntı ilə əlaqədar Harvard universitetində keçirilən "Dil və arxeologiya" problemlərinə həsr edilmiş simpoziumda çıxış etmişdi. O qeyd etmişdi ki "Biz demək olar ki yeni bir qədim sivilizasiya üzə çıxarmışıq. "Bu o dövrə aiddir ki, Misir piramidaları üç yüz il idi ki qurulmuşdu, Dəclə və Fərat çayları vadisində hökmranlıq

şumerlilərdən Babillilərə keçirdi, Çinlilər isə hələ yazını ixtira etməmişdilər.

Tapılmış yazı nümunəsi nə "iki çay vadisi" yazı nümunələrinə nə də qədim iran yazılarına bənzəmədiyindən mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdi. Harvard universitetinin arxeoloq alimi doktor Karl Lamberq-Karlovski və digər nüfuzlu mütəxəssislər türkmənistanda tapılmış "artifaktlar" barədə fikir irəli sürmüşdür. Məlum olmuşdu ki, Türkmənistan ərazisində antik dövrün böyük sivilizasiya mərkəzləri barədə sovet mütəxəssisləri də araşdırmalar aparmışdı. Lakin nəticələr gizli saxlanılmışdı.

Bu sivilizasiyanın mənbəyinin Türkiyə ərazisində olduğunu iddia edən doktor Sarianidi də Türkmənistanda arxeoloji qazıntılar aparmışdı və bu baxımdan mülahizələri diqqətə layiqdir. Müxtəlif fikirlər hələ ümumi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Lakin əminliklə demək olar ki, doktor Frederik T.Xibertin dediyi kimi "arxeologiya dərsliklərini yenudən yazmaq lazım gələcək".

Digər bir mənbə Həcir (Xajir) Teymuryana aid olan "Ömər Xəyyam-şair, qiyamçı, astronom" adlı 414 səhifəlik əsəridir. Kitab "Hazhir Teimourian. OMAR KHAYYAM-HİZ LİFE AND TIMES" adlı əsərin ingilis dilindən rus dilinə tərcüməsidir və Moskvanın AST-astrel nəşriyyatında 2007-2010-cu illərində bir neçə dəfə böyük tirajlarla çap edilmişdi.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətini araşdırarkən mədəni tarixin mühüm mərhələlərindən olan Səlcuqilər dövrünü araşdırmadan keçmək mümkün deyil. Bu baxımdan qeyd olunan əsər nəzərə alsaq ki böyük, tirajlarla elmi mənbə olaraq oxucuların əlinə keçir və tarixi dövrlə əlaqədar düşüncələr yaradır bizim də bu mənbələri öyrənərək təhlil etməyimiz zərurətə çevrilir.

Müəllif İran kürdüstanında anadan olub böyümüş erməni əsilli bir xanımdır, sonra mühacirət edərək Londonda "Tayms" qəzetində, daha sonra Hyu-yorkta SiBiEs -də xəbərlər proqramında işləmişdi. Peşə xasiyyətnaməsində "Tayms" ona "anadangəlmə diktor", "Faynenşil tayms" qəzeti isə ona "lütfükar yeni Britaniyalı" kimi qiymət verir.

Min il əvvəl baş vermiş tarixi prosesləri araşdırmaq üçün müəllifin bir sıra göstəricilərə malik olması əsərdə özünü göstərir.

-Müəllif fars dilində təhsil aldığına görə dövrün ilk mənbələrini araşdıra bilir.

-Müəllif ingilisdilli tədqiqatlara müraciət edərək nüfuzlu alimlərin fikirləri ilə tanış ola bilir.

Lakin təbii bir sual ortaya çıxır, bu, müəllifin nəyinə lazımды? Belə isə İranın, Əfqanıstanın, Tacikistanın da çox sayda vətəndaşı həm fars dilini bilir, həm də ingilisdilli mənbələr istifadə üçün açıqdır. Bir diktor və ən yaxşı halda orta səviyyəli jurnalist

nədən Ömər Xəyyam haqqında əsər yazaraq bütün Səlcuqlar dövrünü təhlil etsin və müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin siyasi və mədəni portretini yaratsın? Əsərin yazılmaqda məqsədini başa düşmək kifayət qədər çətinidir. Dərin elmi mütaliəsi olmayan oxucu bu səbəbləri anlamaqda mütləq çətinlik çəker.

Müəllif yazır: "Bədr əl-Cəmalı Misirin erməni hökmdarıdır. O uşaq yaşlarında Səlcuqlar tərəfindən tutulur və qul olaraq satılır. Sonralar orduda hərbi karyera yaradaraq bir vilayət hakiminin yanında sərkədə olur. Qahirəyə İsmaililər hökmdarı tərəfindən Türk əsilli qulamlardan dövləti qorumaq üçün dəvət edilir. O isə bunun əvəzinə hakimiyyəti ələ alır və İran ismaililərinə yardım almaq üçün gəlmiş Həsən Səbbahı Qahirədən qovur."(s.396)

Bir kiçik abzasda bu qədər informasiya yükü və onun içində mövcud olan dezinformasiya hər bir oxucuya eyni təsir göstərmir. Məsələn, məlum olur ki, Səlcuqlar dövründə qullara da şəcərə tutulurmuş, uşaq yaşında qul olaraq satılmış Bədr əl-Cəmalının şəcərəsində hətta onun anasının erməni olması qeyd olunub və ona görə də o "erməni hökmdarıdır". Bununla da Misirin Məmluklar dövrü hakimiyyətinin türk əsilli olması sual altına düşür.

Başqa bir epizodda deyilir: "Alp Aslan Qafqaza soxulur. Gürcüstanın erməni çarı IV Baqrat məcbur olub qızını onaərə verir. Sonralar bu xanım Nizam əl-Mülkin arvadı olur"(s.403).

Mütəxəssis çox sayda suallarla qarşı-qarşıya qalır. Doğrudu Səlcuqilər, eləcə də digər hökmdarlar fəth etdikləri əyalətlərin hökmdarlarının qızlarını alır və şah hərəmxanasında belə "gəlinlərin" sayı çox olardı. Lakin avropa və xristian normalarından fərqli olaraq islam mədəniyyətində bu "gəlinlər" islam dinini qəbul etməli və sarayda heç bir digər milli və dini təzahürlərə yol verməməli idi. Eləcə də Erməni kimliyini qoruyub saxlamaq üçün "erməni qriqoryan kilsəsinə" mənsub olmaq lazımdır. Kilsədən uzaqlaşmaq erməni kimliyinin itirilməsi demək idi ki, bunu erməni tədqiqatçıları da etiraf edir.

Kitabın bütün mətnində Səlcuqilərə bəslənilən dərin nifrət özünü göstərir. Doğrudur bəzi tarixi şəxsiyyətlərə nifrət bir çox digər tədqiqatlarda da görünür. Məsələn, görkəmli fransız alimi Jan Pol Ru məşhur "Tamerlan" adlı əsərində (rus dilinə 2006 -cı ildə "Görkəmli İnsanların Həyatı" seriyasında "maladaya qvardiya" nəşriyyatında çap olunmuş tərcüməsi əsasında) Osmanlı Sultanlarına, xüsusilə də Sultan Bəyazidə nifrəti aydın his olunur. Tarixi hadisələri şərh edərkən "Ankara döyüşünü" həvəslə şərh edir və Əmit Teymurun qələbəsini sevinclə təsvir edir. Sanki Bəyazidi Ankara döyüşündə, Toxtamış Səmərqənddə məğlub etməklə Əmir Teymur avropanı fəlakətdən qurtarır və müəllifi "xoşbəxt" edir. Lakin bu əsərin əhəmiyyətinə bir o qədər təsir etmir. Müəllif tarixi həqiqətləri öz şəxsi kimliyindən gələn maraqlara qurban vermir.

Kitaba yüksək akademik şəkil vermək məqsədi ilə onun sonuna Səlcuqilərin tam olmayan şəcərəsi və hec bir tarixi-elmi əsası olmayan xəritə əlavə olunub. Lakin isnad və ədəbiyyat siyahısı yoxdur. Kitabın sonunda tərcüməçinin kiçik şərhində qeyd edilir ki, Ömər Xəyyam haqqında ən ciddi tədqiqatlar Sovet dövrünün fars-tacik ədəbiyyatının tədqiqat əsərləridir. Deməli 414 səhifəli ağır kompozisiyalı kitabı əbəs yerə oxuduq və zamanımızı hədəf etdik.

Başqa bir mötəbər mənbədə (<http://turkmenhistory.narod.ru/oguzhistory.html>) Oğuzlar haqqında maraqlı və zəngin materiallarla rastlaşırıq. Materiallar arxeoloji və ilkin mənbələrə əsaslanaraq mütəxəssislərə xeyli maraqlı faktlar təqdim edir. Altı oğuz tayfa birlikləri, doqquz oğuz tayfa birlikləri haqqında, göytürk dövləti və bir çox digər maraqlı və mötəbər məlumatı əldə etmək mümkündür. Məlumatın nöqsanlı təqdimat formasından başqa bir sıra ümumiləşmələrlə də razılaşmamağımızın səbəbini şərh edək.

Resurs sahibləri məlumatı kütləvi oxucu kontingenti üçün ünvanladığı üçün tarixi faktlara isnad vermir və edilən ümumiləşmələrin hansı mütəxəssis tərəfindən edildiyi də göstərilir. Bu zaman müzakirə və mübahisə obyektini aradan çıxır və material elmi mahiyyətini itirir. Məsələn, Resursda qeyd edilir ki, eramızdan əvvəl II əsrdən eramızın V əsrə qədər yalnız Oğuz

tayfalarının siyasi birliyinə "türklər" deyilib. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, oğuz olmayan türkdilli xalqlar türk adlandırma bilməzlər. Belə bir ümumiləşmə ilə razı olmasaq da müzakirə aparılacaq mənbə yoxdur. Lakin qeyd etməliyik ki, Türk xalqlarının tarixən dil və dini müxtəlifliyə tolerantlığı bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Resursda deyilir: "Orxon yazılarında oğuz və göy-türklər arasında fərq qoyulmur. Oğuzlar və göy-türklər eyni millətdilər və "Türk" siyasi birliyi ifadə edən addır. Bununla da uyurları türk adlandırmağın yanlış olduğu iddia edilir. Əlbəttə bu kimi materialları da mötəbər məlumat mənbəyi hesab etmərik və yeri gəldikcə yalnız faktoqrafik materialların iqtibasından başqa istifadəyə yararlı olduğunu düşünmürük.

Əldə etdiyimiz son ümumiləşmələr aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

1. İnformasiya məkanı son 20 ildə o qədər "çirklənmişdirki" elmi informasiya kütləsini "bulvar" dediqodularından ayırmaq çətinləşir və bu proses dahada mürəkkəbləşməyə təmaüllüdür.

2. Tədqiqatçı mütəxəssislərin mötəbər elmi informasiya axtarışı cəhdləri çox zaman və xüsusi hazırlıq tələb edir.

3. Elmi informasiyanın istehsalı, toplanması, mühafizəsi və yayılaraq təbliğ edilməsi əgər texniki və texnoloji sahələrdə iqtisadi amillərə söykədirsə, humanitar sahələrdə siyasi və ideoloji maraqlardan tam asılıdır.

4.Qlobal informasiya məkanında mötəbər informasiya kütləsinin alqı-satqı vasitəsinə çevirmək tendensiyaları cəmiyyəti bu informasiya kütləsinin siyasi və ideoloji təsirlərdən kənar olmasından qorantiləmir.

5.Tədqiqatçının əsərində əyər tədqiqat obyektinə, tarixi dövrə, tarixi şəxsiyyətlərə böyük bir nifrət ifadə olunursa deməli məqsədli və qərəzli əsərdir və kütləvi mütaliyəə tövsiyə olunmamalıdır.

6.Elmi əsərlər əlavə olunmuş ədəbiyyat siyahısının mötəbərliyi və mükəmməlliyi ilə qiymətləndirilməlidir.

7.Elmi əsərlərdə ədəbi personajlar və ədəbi "macərələr" isnad mənbəyi olmamalıdır.

8.Tədqiqatçı tarixi faktları və elmi nəticələri milli,dini və ideoloji maraqlara qurban verməməlidir.

9.Rəsmi dövlər resurslarında təqdim olunan tarixi məlumatlar və ümumiləşmələr bu ümumiləşməni etmiş tədqiqatçıya istinadən verilməli və ya resursun ədəbiyyat siyahısında rəsmi qəbul olunmuş tədqiqatçılar qrupu, ilkin mənbələr göstərilməlidir.

NƏTİCƏ

XX əsr xüsusilə də XX əsrin ikinci yarısı türkoloji araşdırmaların inkişafı dövrüdür . Cin mənbələrinin öyrənilməsi və yenidən çap olunması tarixləri göstərir ki 1958-ci ildə bu istiqamətdə Çin Xalq Respublikasında yeni baxışlar formalaşmağa başlayır.

Azərbaycanda və onunla birlikdə bütün Sovet İttifaqında da elmi tədqiqatlara və türkoloji araşdırmalara bu dövrdə yeni münasibətlər formalaşır."Dədə Qoqud"un mükəmməl nəşri, "Manasın" ilk akademik nəşri işıq üzü görür. Azərbaycanda və digər türkdilli respublikalarda milli tarix, milli ədəbiyyat tarixinin akademik coxcildli nəşirləri hazırlanır. Türkoloji cəmiyyətlər yaradılır, elmi jurnallar təsis edilir, kataloqlar çap olunur. Dünya kitabxanalarında toplanılıb mühafizə edilən coxsayda əlyazma kitabları öyrənilir, qiymətləndirilir və kataloqlaşdırılır.Nəticədə yeni-yeni elmi tədqiqat işləri ortaya çıxır və yeni konsepsiyalar irəli sürülür.Tarixdə unudulmuş böyük bir sivilisasiyanın konturları tədricən üzə çıxır.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı və digər istiqamətlərdə tədqiqatların yeni mərhələsi başlanır. Bu mərhələni xarakterizə edən cəhətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1.Müstəqilliyini bərpa edən Türkdilli dövlətlər müstəqil arxeoloji və elmi tədqiqatlara başladılar ki, az müddətdə ciddi nailiyyətlər əldə edildi.

2.Tədqiqat sahəsində qadağalar götürüldü və digər Türkdilli xalqların tədqiqatları ilə tanış olmaq imkanları yarandı.

3.Türkologiya sahəsində irticaçı konsepsiyalar ifşa olundu və xalqların integrasiyasına xidmət edən strategiyalar işlənilib hazırlandı.

4.Müasir texnika və kommunikasiya vasitələri tədqiqatların toplanması, işlənməsi və ötürülməsi sahəsində yeni imkanlar yaratdı ki, bu da elmi informasiyanın təhlilinə, ekspertizasına, dezinformasiyanın müəyyənləşdirilməsinə, bitkin tarixi mənzərənin yaradılmasını təmin etdi.

5.Mədəni tarixin müxtəlif areallarda öyrənilmə dərəcəsi müəyyənləşdi və prioritetlər təyin olundu. Artıq tədqiqatların obyektə xalqların fərdiyyətini müəyyənləşdirən cəhətlər deyil, onların ümumiləşdirəcək və integrasiya edəcək xüsusiyyətlər öyrənilməyə başlanır.

6.Dil, yazı, əlifba, kitab və kitabxanalar haqqında formalaşmış stereotiplər dağıldı və yeni konsepsiyalar işlənilib hazırlandı.

7.Türk xalqlarının birliyi məqsədi ilə yüksək səviyyələrdə əməli addımlar atıldı, beynəlxalq və regional təşkilatlar yaradıldı.

8. Türkdilli dövlətlərin elm, təhsil, mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı heç vaxt olmadığı səviyyədə genişləndi və integrasiya elementləri artdı.

Türkdilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətini, onun mənbəyini və mənbəşünaslığını tarixi təkamüldə öyrənmək bir sıra nəticələr əldə etməyə imkan verir.

1. Türkdilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin mənbəyi Türk xalqlarıdır.

2. Türkdilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin mənbəşünaslığında bu xalqların yaratmış olduğu yazılı və şifahi irsin öyrənilməsi ilə yanaşı digər informasiya kütləsinin də tədqiqi və təhlili nəzərdə tutulmalıdır.

3. Türk xalqları yazı, əlifba və kitab məhsullarına milli özünü ifadə vasitəsi kimi deyil, millətlər və toplumlararası ünsiyyət və kommunikasiya vasitəsi kimi baxmışdı.

4. Türk xalqlarının yaratmış olduqları tarixi dövlətlər, bu dövlətlərin hökmdarları milli əlifba yaratmaq dərəcəsində qüdrətli idilər.

5. Xubilay xan Tibet kahinlərinə yeni və universal əlifba sifariş etdikdə bunu Türk xalqlarının milli əlifbası olaraq deyil, böyük bir imperiyada heroqlif yazının nöqsanlarını bilərək xalqların və toplumların kommunikativliyini təmin etmək məqsədi ilə

etmişdi. Bu əlifbanın bütün imperiyada tətbiq olunması üçün bir necə dəfə fərman verilmişdi.

6.Türk xalqları üçün kitab müqəddəs hesab edilirdi. Bu düşüncələr kitabın tarixi təkamülündə türk toplumunda kitaba olunan münasibətdə özünü göstərir.

7.Türk xalqlarının kitabxana mədəniyyətində qadagan olunmuş mövzular, məhdudiyyətlər, dini və ideoloji senzuralar müşaət olunmyr.

8.Türk xalqlarının kitabçılıq fəaliyyətində və kitabxana mədəniyyətində milli və dini tolerantlığın nükməml bir təzahürü özünü göstərir.

9.Müxtəlif türkdilli coğrafiyada aparılan lokal tədqiqatlar bütönlükdə türkdilli mədəniyyətin inkişafına xidmət etmişdi.

10.Türkdilli xalqların tarixi coğrafiyasında yaranmış yazı, kitab və kitabxana mədəniyyəti bəşəri təkamülə xidmət etmiş bir irs olaraq ümumi iftixar mənbəyidir.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər türk xalqlarının kitab mədəniyyətinin öyrənilməsi, bu irsin mühafizəsi, yayılması və təbliği hesabına mümkün olmuşdu. Bu baxımdan türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin tarixi ənənələrini öyrənmək, müasir inteqrasiya texnologiyalarını öyrənmək və tətbiq etmək əhəmiyyətlidir.

TÖFSİYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. **Axundov** A.A. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU nəşri, 1973, 112 s.
2. **Azərbaycan** dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
3. **Аристов** Н.А. очерки по истории древних Хазар. Л(с.пб)1962.
4. **Ахмедов** Б.А. Государство кочевых узбеков. Ташкент. 1961.
5. **Abbashlı** İsrafil. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı. “Nurlan”, 2007. 272 s.
6. **Adji** Murad. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı, “Gənclik”. 1997, 192 səh.
7. **Akalın** Gülsərən. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, “Az Orta M”. 2004, 164s.
8. **Allahverdiyev** B. Ümumi kitab tarixi. Bakı, 2006.
9. **Almaz** Ü. Azərbaycan-Özbək (Cıgatay) ədəbi əlaqələri. Bakı. “Qartal”, 2008. 326 səh.
10. **Aydın** Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə. Bakı. BAKI UNIVERSİTİ nəşriyyatı. 2007.

11. **Aslan** Knyaz. Qədim və orta əsrlər dünya kitabxanaları. I cild. Bakı. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007. 288 səh.
12. **Aslan** Knyaz. Qədim və orta əsrlər dünya kitabxanaları. II cild. Bakı. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2008. 240 səh.
13. **Azadə** R. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Bakı. “Elm”, 2005. 176 səh.
14. **Azərbaycan** dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. Bakı, 2006.
15. **Azərbaycan** dövrü mətbuatı 1875-1990 (Bibliografiya). Bakı. 1993, 258 səh.
16. **Azərbaycan** sovet ensiklopediyası. 10 cilddə. Bakı. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası nəşriyyatı. 1978.
17. **Азизова** Фарида. Древнетюркские элементы в джахилийской арабской поэзии. Баку. «Эльм», 2007. 120 стр.
18. **Азимджанов** С.А., **Вороновский** Д.Т. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Москва. 1963.
19. **Алиев** Играр. Очерки истории Атрапотены. Баку. 1989, 160 стр.
20. **Ализаде** А. Хроника мусульманских государств (I-VII вв. хиджры) Москва. «Умма», 2007. 445 стр.

21. **Анатолевна О.** Государственная библиотека республики Узбекистан им. А.Новаи. (Вестник БАЕ). Москва. 2002, № 1, 114-117 стр.
22. **Arıklı Erhan.**Günümüzdeki türk xalqları və tarixləri. Ankara. MÜANS.2007.372 s.
23. **Армстронг Карен.** Библия. (Библиография книги). Москва, «АСТ». 2008, 346 стр.
24. **Арно Даниэль.** Навуходоносор II. Москва. «Молодая гвардия», 2009. 242 стр.
25. **Атлас** Корана: земли, народы, вехи. Шауки Абу Халил. СПб. «Диля», 2008. 400 стр.
26. **Ашрафи М.М.** Бухарская школа миниатюрной живописи (40-70 годы XVI века). Душанбе, 1974.
27. **Агаджанов С.Г.** Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI- XII вв. М. Наука, 1991, 303 с.
28. **Агаджанов С.Г.** Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX-XIII вв. Ашхабад, Ылым, 1969, 295 с.
29. **Агаджанов С.Г.** Сельджукиды и Туркмения в XI- XII вв. Ашхабад, Ылым, 1973, 163 с.
30. **Акманов Т.Г.** История Башкортостана с древнейших времен до наших дней.Уфа.Китаб.2007.488 с.

31. **Акимешкин О.А.** Персидская рукописная книга. Москва, Восточная литература, 1987.
32. **Babur** Z.M. Baburnamə. Bakı, BXQR, 2011. 432 səh.
33. **Balasaqunlu** Yusif. Xoşbəxtliyə aparan elm: qutadqu Bilig. Bakı. “Avrasiya press”, 2006. 440 s.
34. **Bayramov** Q.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət it türk» əsərində türk dillərinin frazeoloji vahidləri. ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: 1966, № 5, 18-26.
35. **Bəydili** C.M. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418 s.
36. **Baysal** Jalə. Kitap və kütüphanə tarixinə giriş. İstanbul. 1991, 92 səh.
37. **Basılı** Divanlar Kataloqu. (Pr.dok Halük İspekten) Prof.dok. Mustafa İsen. Ankara. 1997, 138 səh.
38. **Batı** Trakya Fetih Tarihi (1261-1361). F.Mehmet Delibalta. Münih. Almanya. 2002, 240 səh.
39. **Batı** Trakya Fetih Tarihi (I c). Bursa. 2003. (F.Mehmet Delibalta), 312 səh.
40. **Batı** Trakya Fetih Tarihi (II c). Bursa. 2004. (F.Mehmet Delibalta), 272 səh.
41. **Bayat** Füzuli. Turk Təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı. “Elm və Təhsil”, 2011. 440 səh.
42. **Bayqarı** S.H. Divan. Bakı, MBM, 2011. 248 səh.

43. **Baysal** Jale. Kitap və kütüphanə tarixinə qiriş. İstanbul. 1991, 92 səh.
44. **Birinci** Ali. Osmanbəy və matbaası. Kitabıyyat dərqisi. Ankara, 2011. №1. 3-148 səh.
45. **Бадр** ад-дйн Ибрахим. Фарханг-и Зафангуйа ва Джаханпуйа. Москва: Наука. 1974. 200 ы.
46. **Budaqov** B.Ə.Туркские топонимы евроазии.Баку.Элм.1998.
47. **Budaqov** B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı. “Elm”, 1994. 272 səh.
48. **Bünyadov** Ziya. Azərbaycan VII-XI əsrlərdə. Bakı. 2007, 424 səh.
49. **Бартольд** В. В. Культура мусульманства (сочинения том 1). Москва, 1996.
50. **Бартольд** В. В. Сочинения. Том 7. Москва, 1974.
51. **Бартольд** В. В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии, Сочинения, т. 5. М Наука, 1968, с. 19-195
52. **Бартольд** В.В. Илек-ханы .Сочинения, т. II, ч. 2, М, изд-во восточной лит-ры. 1963. с. 519-520
53. **Бартольд** В.В. История культурной жизни Туркестана Сочинения, т. II, ч. 1, М изд-во восточной лит-ры. 1963, с. 169-392.

54. **Бартольд В.В.** История турецко- монгольских народов .
Сочинения, т. V.М Наука, 1968, с. 196-229.
55. **Бартольд В.В.** История Туркестана. Сочинения, т. . II, ч. 1,
М изд-во восточной лит-ры. 1963, с. 109-162.
56. **Бартольд В.В.** Очерк об истории Семиречья. Сочинения,
т. . II, ч. 1, М .изд-во восточной лит-ры. 1963, с. 23-106.
57. **Бартольд В.В.** Туркестан в эпоху монгольского
нашествия. Сочинения, т. . II, ч. 1, М. изд-во восточной
лит-ры. 1963, 760 с.
58. **Бартольд В. В.** Тюрки. (Историко– этнографический
обзор).Сочинения,т.5. Москва. Наука, 1968, с. 576-595.
59. **Баскаков Н.А.** Введение в изучение тюркских языков.
М. 1962, 176 с.
60. **Баскаков Н.А.** Введение в изучение тюркских языков.
М. Высшая школа, 1969, 384 с.
61. **Баскаков Н.А.** К этимологию огуз, огуз каган. СТ.
1982, № 1, с. 88-90.
62. **Бадр ад-дйн Ибрахим.** Фарханг-и Зафангуйа ва
Джаханпуйа. Москва: Наука. 1974. 200 с.
63. **Библиотечная** энциклопедия. Москва. 2007, 1298 стр.
64. **Библиотечное** дело в Республике Татарстан. Казань,
1997. № 1. 1-23 стр.

65. **Бируни** Абурейхан. Избранные произведения. Том 2. Индия, Перев А.Б. Халидова. Ташкент 1963.
66. **Борисов** В.А. Дорога к книге, дорога к знанию. Вестник БАЕ. Москва, 2007 №2. 59-65 стр.
67. **Босворт** К.Э. Мусульманские династии. Москва. Вост.лит. Наука, 1971, 322 стр.
68. **Cabbarlı** Nikpur. Muhacirət və klassik ədəbi irs. Bakı. "Elm", 2003. 172 səh.
69. **Cavad Heyət**. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı. "Aspoliqraf", 2009, 184 səh.
70. **Cahangir** Əsəd. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M. Kaşğarlının «Divanü Lüğat-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı; Elm, 2001, 168 s.
71. **Cəfərov** N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Az Ata M, 2002, 602 s.
72. **Cəfərov** N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı: Elm, 1990, 126 s.
73. **Cəfərov** N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 205 s.
74. **Çobanzadə** Bəkir. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevrilən və yeni kitabın tərtibçisi Nuridə Novruzova, Bakı: Azpoliqraf, 2006, 180 s.

75. **Cəfərov** N. Gədim Türk ədəbiyyatı. Bakı. Caşıoğlu. 2006. 200 s.
76. **Cəfərov** N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə. Bakı. Caşıoğlu. 2006.
77. **Cəfərov** N. Azərbaycan xalqının tarixi və ya "tərcümeyi-halı". Bakı, İrfan, 2012, 64 s.
78. **Cəfərsöylü** İlhami. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı. 2010, 365 səh.
79. **Çobanov** Mədət. Türkədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı. Elm və təhsil. 2012. 100 s.
80. **Çögenli Sadi**. Esgü harflerle basılmış Türkçe sözlükler katalogu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi fen-edebiyat fakültesi yayını, 1990. 118 s.
81. **Çağdaşımız** Mövlana. (simpoziumun materialları) Bakı "Oğuzeli", 2008. 244 səh.
82. **Чобров** Г.Н. К истории среднеазиатского книжного переплета. (народы Азии и Африки) история, экономика, культура. Москва. 1964, № 2.
83. **Daniş-Pejux** M.T. Dabiri və navasandaji "honər və mərdom", Tehran. 1970 № 101-103.
84. **Duman** Hasan. Beyazıt Dövlət Kütubhanesi 100 yaşı. İstanbul, 1984. 154 səh.

85. **Dünya** tarixində türkler. Cartel V. Findley. İstanbul, 2005. 342 səh.
86. **Dəmirçizadə** Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: 1929, 201 s.
87. **Дафтари** Фархад. Легенды об Ассасинах. Москва, 2009. 210 стр.
88. **Демидова** М.И., Костыгова Г.И. Фонды рукописи и печатных изданий на языках народов Востока. Москва, 1963.
89. **Денике** В. Живопись Ирана. Москва, «Искусство», 1938. 162 стр.
90. **Дадаш Сиявуш**. Теория формального изобразительного языка тюркской миниатюры. Стамбул, «Меда ». 2006. 124 стр.
91. **Джувейни** Ата-Мелик. Чингисхан (История завоевателя мира). Москва. «Магистр-прес», 2004, 690 с.
92. **Дмитреева** Л.В. Алишир Новаи. Диван. Москва, 1964.
93. **Дмитриева** Л.В. Турецкая арабписьменная рукописная книга по ее ареалам. Москва, 1987.
94. **Додхудаева** Л.Н. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. Москва. 1985, 307 стр.

95. **Доманин** А.А. Монгольская империя Чингизидов. (Чингиз и его приемники). Москва ЗАО, «ЦентрПолиграф». 2006, 320 стр.
96. **Древний** Китай. (Корин Дебен-Франкфор). Москва «АСТ», 2002. 160 стр.
97. **Джафаров** Тельман. Древняя Русь и турки.(в литературных памятниках XII-XVII веков) Монография. -Баку,Мутарджим,2013,-344 стр.
98. **Ersöz** Ahmed. Alvarlı Efe hazratleri. İzmir. 1991, 162 səh.
99. **Erunsal** (İsmail E.Erunsal). Osmanlı vakif kütubhanələri. Ankara. 2008, 775 səh.
100. **Eskiçağda** yazı malzemeleri və kitabın oluşumu (prof.dr. Nuray Yıldız). Ankara, 2000. 329 səh.
101. **Элиаде** Мирга. История веры и религиозных идей. Москва. «Академический проект», 2008. 463 стр.
102. **Эрман** Адольф. Жизнь в древнем Египте. Москва. 2008, 395 стр.
103. **Эррикер** Клайн. Буддизм. Москва. «Фаир Пресс», 2003. 304 стр.
104. **Эфендиев** О.Азербайджанское государство Сафавидов. Баку. Элм.1981.
105. **Əfşar** (Sadıq bəy) Məcməul-Xəvas. Bakı. “Elm”, 2008. 412 səh.

106. **Əhmədov** E. Dünya Milli Kitabxanaları. Bakı, 2008. 135 s.
107. **Əjdər Fərzəli**. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti. Bakı, "Nurlan". 2008, 336 səh
108. **Əlibəyli** Şəfəq. Füzulinin Farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər. Bakı, 2008. 353 səh.
109. **Əlibəyzadə** E.M. Türk – Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı. "Elm", 2007. 188 səh.
110. **Əliyev** Arif. Şumer dastanları. Bakı "AzAta M" 2008, 172 səh.
111. **Əliyev** Q.Ə. Qafqaz tarixi. I hissə. Bakı, "Elm". 2009, 448 səh.
112. **Əliyev** Yadiqar. Qədim Türk əlifbası. Bakı. 2008, 234 s.
113. **Əliyev** Zöhrab. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi. Bakı. 2007, 190 səh.
114. **Əliyeva-Kəngərli** Aybəniz. Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti. Bakı, "Elm". 2008. 423 səh.
115. **Əlyazmalar** xəzinəsində IV cildə. I cild. Bakı, "Elm". 1976, 148 səh.
116. **Ərdəbil** Livasının müfəssəl dəftəri. Bakı. 2004, 857 səh.
117. **Ərdəbili** (Şeyx Səfiəddin Ərdəbili) Qara məcmuə. Bakı, 2004. 140 səh.

118. **Əbu** Həyyan əl – Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı). Ərəbcədən tərcümə edən Z.M. Bünyadov Bakı: Azərnəşr, 1992, 115 s.
119. **Əl-Cahiz** əbu Osman bin Bəhr. Türklərin fəzilətləri tərcümə edən və qeydlərin müəllifi Məmməd həsən Qəmbərli. Bakı: 2001, 80 s.
120. **Əliyev** Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrin dili. Bakı: Nurlan, 2004, 182 s.
121. **Əsgər** Əfzələddin, Qıpçaq Məmmədəli. Türk savaşı sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 176 s.
122. **Əskər** Ramiz. Mahmud Kaşqari və onun "Divanü lüğət-it-türk" əsəri. Bakı. "MBM" 2008. 432 s.
123. **Əski** türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Tərtib edən: Ə.A. Quliyev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 280 s.
124. **Fazili** Abdulla. Azərbaycan qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. (III-VII əsrlər). Bakı, "Elm". 1984, 196 səh.
125. **Fərabî** (Əbu Nəsr əl-Farabi ət Türki) Elmlər Təsnifatı. Bakı, "Adıloğlu" 2006, 212 səh.
126. **Findley** Carter. Dünya tarixində Türklər. Oxford University press. Kitab yayım evi. 2005, 342 səh.
127. **Фарвард** М. Религия. Москва, «АСТ». 2003, 320 стр.

128. **Фарид Рауф оглу.** Этногенез история миграции тюркских кочевников; закономерности процесса ассимиляции. Баку, 2000. 120 стр.
129. **Фарханги** зафангуйа ба джаханпуйа. Бадр ад-дин Ибрахим. Москва, 1974. 200 стр.
130. **Фахтиева** К.Б. История библиотечного дела в Татарстане.
131. **Фильштинский** Исаак. История Арабов и Халифата. Москва, «АСТ». 2008, 349 стр.
132. **Həsənov** Hacı. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı. “Azərnəşr”. 1989, 255 səh.
133. **Həsənov** Həsərət. Yazılar və əlifbalar. Bakı, 2001. 264 s.
134. **Həmədəni** (Eynülqüzzat Həmmədani) Təşhidat. Bakı, “Adıloğlu”. 2006, 248 səh.
135. **Həsənalıyev** Z. Səfəvilər dövləti XVII əsrdə. Bakı. 2008. 380 s.
136. **Hacıyev** T.İ. Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187s
137. **İbn al Asır.** Tarix-al-Kamil. Bakı, 1940. 184 səh.
138. **İki** dastan. (Aydın Abi Aydın və İradə Rəsuli). Bakı, 2002. 110 səh.
139. **İncil.** Stoqholm. 1995. 446 səh.

140. **İranın** etnik yapısı. Prof. Dr. Aygün Attar (Haşımzadə), Ankara. 2006, 388 səh.
141. **İstik** Server. Türkiyədə nəşriyyat hərəketləri tarixinə bir baxış. İstanbul. 1939, 484 səh.
142. **Израэль** Жерар. Кир великий. Москва, «Молодая гвардия», 2006. 239 стр.
143. **Ирмияева** Т.Ю. История мусульманского мира: от Халифата до блистательной порты. «Урал LTD», 2000. 350 стр.
144. **Исмаилов** Надир. Библиотечно-библиографические и информационные ресурсы Азербайджанской республики: этапы развития, состояние и пути совершенствования. Баку, «Мутарджим», 2005. 300 стр.
145. **История** Монголов. Москва. «АСТ» Хранитель. 2008, 476 стр.
146. **История** печати. Антология. Том 1. Москва. «Аспект прес», 2002. 419 стр.
147. **История** письма. (эволюция письменности). Москва, «Ексмо». 2002, 400 стр.
148. **Исследователи-путешественники** о Башкортостане. Уфа. Китаб. 2007. 288 с.
149. **Желтяков** А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформы «Низами-джадид» до

- конституции 1976. Тюркологический сборник № 70.
Москва, 1970.
150. **Жирмунский** В.М. Тюркский героический эпос.
Ленинград. «Наука», 1974. 728 стр.
151. **Kafkasyalı** Ali. (Yar.dos.doc). İran Türk edebiyatı
antologisi. İhissə. Erzurum. 2002, 500 səh.
152. **Kazımi** P.F. Kırım tatar xalqının mədəniyyət tarixindən
(kitabçılıq və kitabxanaçılıq mədəniyyəti). Bakı, Tarix
problemləri. 2011 № 10
153. **Kazımi** P.F. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana
iş. Bakı, BDU, 2008. 178 səh.
154. **Kazımi** P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana
mədəniyyəti.Dərs vəsaiti. Bakı. ABC.nəşriyyatı.2012.316 s.
155. **Kazımi** P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana
mədəniyyətində dastan və əsəirlər. Bakı.
“Kitabxanaşünaslıq və informasiya”, 2010 №3.
156. **Kazımi** P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana
mədəniyyətində lüğətçilik ənənələri. Bakı,
“Kitabxanaşünaslıq və informasiya” 2010 №2, s.64-70
157. **Kazımi** P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana
mədəniyyətində müqəddəs kitablar. Bakı.
“Kitabxanaşünaslıq və nəşriyyat işi”, 2010 №2.

158. **Kazımi** P.F. Türkmənistanda kitabxana işi. kitabxanaşünaslıq və informasiya.2009.
159. **Klassik** Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”. 2005. 416 səh.
160. **Klassik** Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”. 2005. 472 səh.
161. **Kramer** S. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı, 2009. 280 səh.
162. **Кадыров** Л. Возвращение в отчий край. Москва, Библиотечное дело. № 14, 28-31 стр.
163. **Казыев** А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVIII вв. Москва, 1977.
164. **Каниткар** В.П., Коул У. Оуэн. Индуизм. Москва. «Фаир пресс», 2003. 320 стр.
165. **Касымов** А.Г. Туркестанский сборник. Ташкент, «Узбекистан». 1984, 48 стр.
166. **Касимова** А.Ф. История библиотечного дела в Узбекистане. Укитувчу. 1981, 173 стр.
167. **Каталоги**, списки и обзоры тюркских рукописей XVIII-XX. (письменные понятия Востока -69).Москва. 1972.

168. **Католичество**. Минск.«Книжный дом», 2009. 384 с.
169. **Качкарина Г.Ф.** Информационная поддержка культуры и искусства в Республике Татарстан. Москва, Библиотекосведение, 2002, № 5. 90-92 стр.
170. **Кеннеди Х.**Двор халифов. Москва,«АСТ».2007, 412 с.
171. **Кисилева Л.И.** О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, «Наука». 1978, 144 стр.
172. **Кляшторный С.Г.** Памятник древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии. СПб. «Наука», 2006. 591 стр.
173. **Книга** Апокрифов (Неканонические Евангелия). Москва. «Эксмо», 2006. 416 стр.
174. **Книга** в развитии культуры народов Востока: История и современность. Душанбе, «Ирфон». 1990, 260 стр.
175. **Кононов А.Н.** Махмуд Кашгарский и его «Диванулугат ит турки». СТ. 1972.
176. **Крамер** Самюэль. Шумеры (Первая цивилизация на земле). Москва, 2009. 383 стр.
177. **Крачковский И.Ю.** Арабская географическая культура. Избранные сочинения.Том 4.Москва,1957 с.
178. **Кулиев Э., Муртазин М.** Курановедение. Баку, «Шарг-Гарб», 2011, 524 стр.

179. **Кызласов** И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии. Москва, институт археологии АНСССР. 1990, 180 стр.
180. **Kaşğari** Mahmud. Divanü lüğat –it –türk Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
181. **Kaşğari** Mahmud. Divanü lüğat –it –türk Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006 II cild. 400 s.
182. **Kaşğari** Mahmud. Divanü lüğat –it –türk Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006 III cild. 400 s.
183. **Kaşğari** Mahmud. Divanü lüğat –it –türk Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006 IV cild. (indeks), 752 s.
184. **Kononov** A.N. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-ci ilə qədər). SSRİ-də türk filologiyası (1917-1967). Tərcümə edənlər: K.V. Nərimanoğlu, Ə. Ağakışiyev. Bakı: Çinar-Çar, 2006, 352 s.
185. **Кляшторный** С.Г. Древнетюркские рунические памятники. М. Наука, 1964, 215 с.

186. **Кляшторный** С.Г. История тюркского населения Восточного Туркестана. Восточный Туркестан глазами русских путешественников. Алма-Ата; 1968, с. 44-58.
187. **Кляшторный** С.Г. Эпоха «Кутадгу Билиг». С.Т, 1970, № 4, с. 82-86.
188. **Кононов** А. Н. История изучение тюркских языков в России: до октябрьский период. Л. Наука, 1982, 360 с.
189. **Кононов** А. Н. Родословная туркмен. Сщчине Абу-л Гази хана Хивинского. М. изд-во АН СССР, 1958, 190+94 с.
190. **Короглы** Х. Г. Древнетюркская литература. СТ, 1988, № 5, с. 16-21.
191. **Latifi** Tezkiresi. Ankara. 1999, 534 səh.
192. **Лозинский** С.Г. История папства. Москва. «Политиздать», 1986. 382 стр.
193. **Лоренс** Брюс. Коран. (Библиография книги). Москва, «АСТ». 2008, 274 стр.
194. **Mahmud** Kaşqarı və onun “Divanü Lüğət –it-Türk” əsəri. Ramiz Əskər. Bakı, “MBM”. 2008, 432 səh.
195. **Mahmudov** Malik. Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədibləri (VII-XII əsrlər). Bakı. 2006, 192 səh.
196. **Mehdioğlu** Azər. İbn Xəldun və başqaları. Bakı, “Nurlan”. 2007, 255 səh.

197. **Mehdiyeva** N. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2003. 330 səh.
198. **Medinede** Muxammet, Türküstanda Xoya axmet. Moskva, 1992. 160 səh.
199. **Muhavvar** (Muhammad bin Muhavvar) Asrar at-tauxid fi makamat aş-şeyx Abu Said. (tərcümə M.D.Kəzımov). Bakı, 2010. 524 səh.
200. **Muxtarova** Ə. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2008. 448 s.
201. **Musalı** Vüsalə. XV-XVII əsr Türk təzkiyəçiliyi. Bakı, “Nurlan”. 2007, 270 səh.
202. **Musalı** Vüsalə. Osmanlı təzkiyəsində Azərbaycan şairləri. Bakı, “Nurlan”. 2009, 368 səh.
203. **Musalı** Vüsalə. Türk təzkiyəçiliyi (bibliografiya). Bakı, “Elm və Təhsil”. 2011, 392 səh.
204. **Mustafayev** Şahin. Səlcuqilərdən Osmanlılara . Bakı. Elm. 2010. 330 s.
205. **Малов** С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л. 1951.
206. **Малов** С. Е. Енисейская письменность тюрков. М. Л. 1952, 116 с.
207. **Малов** С. Е. К истории и критике «Codex Cumanicus» Изв. АН СССР, ОГН, 1930, № 5, с. 347-375.

208. **Малов** С. Е. Образцы древнетурецкой письменности с предисловием и словарем. Ташкент: 1926, 84 с.
209. **Малов** С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.Л.1951, 452 с..
210. **Мамедов** Низами. Каракалпакская литература. Баку, «Китаб Алеми». 2007, 296 стр.
211. **Маминова** И.З. Редкие фонды Национальной библиотеки Республики Узбекистан. Вестник БАЕ. Москва, 2002, №3. 16-20 стр.
212. **Мароци** Джастин. Тамерлан завоеватель мира. Москва, «АСТ». 2009, 445 стр.
213. **Материалы** по истории Казахских ханств XV-XVIII (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алмаата, 1969.
214. **Махмудов** Ягуб. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, БГУ. 1991, 264 стр.
215. **Мугинов** А.М. Описание Уйгурских рукописей института народов Азии. Москва, 1862.
216. **Мудрость** Будды. Жан Буаселье. Москва, «АСТ». 2003, 192 стр.

217. **Мустафа** Фируз. 100 Тюркских этносов. Энциклопедический справочник. Баку, «Араз». 2012, 446 стр.
218. **Мустафаев**. Восточная Анатолия от Ак-Коюнлу к Османской империи. Москва, «Вост.лит». 1994, 224 стр.
219. **Məxmütov X.** Məngəlek yadıqlar. Kazan: Tatar Kitab nəşriyyatı, 2002, 127 bet.
220. **Məmmədli** Qıpcaq. Türk say sistemi. Bakı: Yazıçı, 1996, 132 s.
221. **Nağısoylu** Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi. “Şühədanamə”. Bakı, “Nurlan”. 2003. 192 səh.
222. **Nağısoylu** Möhsün. Şirazinin “Gülşəni-RAZ” tərcüməsi. Bakı, “Nurlan”. 2004. 380 səh.
223. **Nağısoylu** Möhsün. A.Bakıxanovun “Riyazül-qübs” əsəri. Bakı, “Nurlan”. 2006. 164 səh.
224. **Nağıyeva** Cənnət. Azərbaycanda Cami (Əlyazmalar əsasında). Bakı, “Elm”. 2007, 131 səh.
225. **Naxçıvani** Hinduşah. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə.-Bakı: `Şərq-Qərb` 1993, 336 s.
226. **Naxçıvani**. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə.-Bakı: `Şərq-Qərb` 1993, 336 s.

227. **Namazov** M., Kazımi P. Türkiyə Böyük Millət Məclisi kitabxanasının müasir fəaliyyəti. Bakı, “Kitabxanaşünaslıq və informasiya” 2011 №2, 45 səh.
228. **Novai** Əlişer Xəmsə. Səmərqənd. 1940, 452 səh.
229. **Наджин** Э.Н. Сравнительный анализ текстов наманганского каирского списка «Кутадгу-билиг». СТ. 1974
230. **Нахчивани** (Мухаммад ибн Хиндушах Нахчивани). Дастур ал-катиб фи тайн ал-маратиб. (руководство для писца при определении степеней). Москва, 1971. 566 с.
231. **Наджин** Э.Н. Кыпчакско – огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД, М. 1965, 52 с.
232. **Nizamülmülk**. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989, 212 s.
233. **Oğuz** Y. Qədim Türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N. Qumilevon tədqiqatlarında. Bakı, “Şərq-qərb”. 2011, 192 s
234. **Onullahi** S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, “Elm”. 1982, 280 səh.
235. **Öz Yusif**. Tarix boyunca Farsça-Türkçe sözlükler / Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. 360 s.
236. **Ögəl** Bahəddin. Türk mifologiyası. Tərcümə edən Ramiz Əskər. Bakı: MBM, 2006, 626 s.
237. **Ön** və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı, “Nurlan”. 2003, 192 səh

238. **Pirsultanlı** Sədnik Paşa. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərin ədəbi abidələrimizlə müqaisəli tədqiqatı. Bakı, “Nurlan”. 2007. 308 səh.
239. **Первый** всесоюзный тюркологический съезд. (26 февраля-5 марта 1926 года). Стенографический отчет. Баку. АССР. 1926, 424 стр.
240. **Православие**. Минск, «Книжный дом». 2006, 384 стр.
241. **Прозоров**. С.М. Ислам как идеологическая система. Москва, «Вост.лит». 2004. 471 стр.
242. **Qaraoğlu** Fazil (prof.) Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və orta ata-babaları. Bakı, “Nurlar”. 2007, 384 s.
243. **Qaraşarlı** Çingiz. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri Türklər. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009. 280 səh.
244. **Qədim** Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, “Təhsil”. 2006, 148 səh.
245. **Qədim** Türk ədəbiyyatı. Bakı, “Çaşıoğlu”. 2006, 200 səh.
246. **Qədim** Türk ədəbiyyatı. Nizami Cəfərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2006. 200 səh.
247. **Qəmbərli** Məmməd həson. Ərəb ədəbi-bədii qaynaqlarında Türk. Bakı, “Mütərcim”. 1998. 256 səh.
248. **Quliyev** Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008. 368 s.
249. **Qurbanov** Şamil. Cəmallədin Əfqani və türkdünyası. Bakı, “Az.Döv. Nəşr”. 1997. 220 səh.

250. **Qüzəlgöz** Mustafa. Eşekli Kütüphanə. İstanbul. 1991, 182 s.
251. **Гамидов И.** Ибн Кутайба. Динавары. Баку. «Эльм», 1997, 144 стр.
252. **Гильмиянова Р.А.** Библиотеки в социокультурном пространстве Башкотостана 18-начало 20-го вв. Орыт исторической реконструкции. Уфа. 2010. 260 с.
253. **Гилмиянова К.А.** Подвижник книги и просвещения. Уфа .Вагант. 2008. 168 с.
254. **Qumilov L.N.** Qədim türklər. Tərcümə edənlər: V. Quliyev, V. Nəbibəylo. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
255. **Гамидов** Имамверди. Ибн Кутайба Динавари. Баку, «Эльм». 1997, 144 стр.
256. **Горни О.Р.** Хетты. Разрушители Вавилон. Москва ЗАО, «ЦентрПолиграф». 2006, 267 стр.
257. **Грунина Э.А.** К вопросу о письменной традиции в анатолиских памятниках. 1971, стр.
258. **Гумилев Л.Н.** Древние Тюрки. Москва. 1993. 526 с.
259. **Гумилев Л.Н.** Открытие Хазары.-Москва. АСТ. 2008. 329 с.
260. **Гумилев Л.Н.** Тысячелетия вокрук каспи. Москва. Фйрес-прес. 2009. 384 с.
261. **Гумилев Л.Н.** Этногенез: История людей м природы.- М. Экопрес, 1993. 365 с.

262. **Гуревич** А.Я. Категории средневековой культуры. Москва, 1972.
263. **Гумбатов** Г.Н. Историческая прародина тюрков.(от арана до алтая)Баку, мутарджим,2011, 340 стр.
264. **Рәсəбов** Ə., Мəммədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”. 1993, 400 səh.
265. **Romaniya** yazıları. Prof.dr. İrfan Nasrattinoğlu. Türkiyə. 2006, 248 səh.
266. **Rzayev** A. Nəsirəddin Tusi. Bakı, “Elm”. 2001, 352 səh.
267. **Rzayev** Nəsir. Əcdadların izi ilə. Bakı, “Azərnəşr”. 1992, 103 səh.
268. **Rəcəbli** Ə.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan. 2006, I hissə, 648 s.
269. **Rəcəbli** Ə.Ə. Ulu türklər. Bakı: Nurlan, 2003, 319 s.
270. **Rәсəбов** Ə. Мəммədov Y. Orxon – Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
271. **Рашид-ад-дин**. Сборник летописей. Том 2. Москва, «Наука». 1960, 248 стр.
272. **Ранович** А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Москва, «Пол.лит». 1990, 479 стр.
273. **Россаби** Моррис. Золотой век империи Монголов. Санкт-Петербург, «Евразия». 2009, 479 стр.

274. **Рожанский** И.Д. Античная наука. Москва, «Наука». 1980, 199 стр.
275. **Руденко** С.И. Башкиры. Москва. 1951.
276. **Ру** Жан Поль. Тамерлан. Москва, «Молодая гвардия». 2006, 295 стр.
277. **Рузиева** Ф. Из истории создания библиографических источников на территории средней Азии. Вестник БАЕ. Москва, 2002, №3.
278. **Рукописная** книга в культуре народов Востока. (книга первая). Москва, «Наука». 1987, 560 стр.
279. **Радлов** В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Москва. Наука. 1989.
280. **Sadıq** (İslam Sadıq). Şumerdə izim var. Bakı, “Azər Dövlət Nəşr”. 2008, 396 səh.
281. **Sahihi** Muslim.(cevirəni Davutoglu A.) 4 cilddə. İstanbul, 1977.
282. **Sahihi** Buhari.(cevirəni Miras K.) 4 cilddə. Ankara, 1969.
283. **Sehi** Bey Tezkiresi. Heşt-Behişt. Prof.dr. Mustafa İsen. Ankara, 1998. 302 səh.
284. **Sümər Faruq**. Oğuzlar. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
285. **Садр** ад- Дин Али ал- Хусайни. Ахбар уд- Даулат уе- Селджукиййа (Зубдат ат- Таварих). Издание текста,

- перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова. М. Наука, 1980. 273 с.
286. **Seyidov** M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı. 1993, 326 s.
287. **Seyidov** M.M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış: Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
288. **Səfərli** Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, s. 24.
289. **Sümər** Faruq. Oğuzlar.Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Yazıçı, 1992. 432 s.
290. **Сейтосманов** А. Нелегкий путь духовного возрождения. Москва, Библиотека. 1996, 42-43 стр.
291. **Султанов** Т.И. Некоторые вопросы туркменской среднеазиатской переводной литературы. Москва, 1978.
292. **Султанов** Т.И. Среднеазиатская и восточно-тюркменская позднее-средневековая рукописная книга. Москва, 1987.
293. **Султанов** Т.И.Кочевые племена приаралье в 15-17 вв. Москва.Наука.1982.
294. **Şardən** Jan. Səyahətnamə. Bakı, “Elm”. 1994, 94 səh.
295. **Şeyx** Səfi tezkirəsi. (“Səfvə tüs-səfa”nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı, “Nurlan”. 2006, 932 səh.

296. **Şərifli** Kamandar. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları. Bakı, “Nurlan”. 2009, 190 səh.
297. **Şərq** mütəfəkkirlərindən seçmələr. Bakı, “Adıloğlu”. 2007, 328 səh.
298. **Шормакова** И.А., Баренбаун И.Е. Всеобщая история книги. СПб. «Профессия», 2008. 392 стр.
299. **Щеглова** О.П. Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании ЛО ИВ АН СССР. В двух частях. Москва. 1975, 400 стр.
300. **Щербак** А.М. Тюркская руника. Санкт-Петербург, «Наука». 2001, 148 стр.
301. **Tahirli** Abid. Bütün Türklərin Tərcumanı (İsmayıl bəy Qaspiralı). Bakı, “Ozan”. 2011, 240 səh.
302. **Taşıoğlu** Əjdər. Qədim ön Asiya və ön Qafqaz Türk tayfaları. Bakı, “Nurlan”. 2008, 800 səh.
303. **Talıbov** Mirzə Əbdürrəhim. Kitab yüklü eşşək. Bakı, “Yazıcı”. 1979, 121 səh.
304. **Tarih** Nədir. Edvard Hallet Carr. İstanbul. 2006, 180 səh.
305. **Tarihi Türk şivələri. Mehmet Akalın. Ankara, 1988. 276 səh.**
306. **Tuncay Təhmasib Məmmədhüseyn. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, “Mütərqim”. 2010, 448 səh.**

307. **Tuncay** (Bəxtiyar Tuncay) Sakların tarixi. Dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009, 280 səh.
308. **Tuncay Bəxtiyar**. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, “Qanun”. 2010, 368 səh.
309. **Türk** xalqlarının nəsri antologiyası. (tərtib edəni N.Cəfərov). Bakı, “Çaşıoğlu”. 2007, 288 səh.
310. **Türk** kitabxaneleri tarixi. II baskı. İsmayıl E.Erünsal. Ankara, 1991, 344 səh.
311. **Ташабаева** У.А. Национальная Библиотека Узбекистана. ВестникБАЕ.Москва,2009.№2,54-57 с.
312. **Токарев** С.А. Ранние формы религии. Москва, «Полит издать». 1990, 622 стр.
313. **Tatar** ədəbiyyatı tarixi. Kazan:Tatar Kitab nəşriyatı, 1984, I tom, 567 bet.
314. **Türki** ələminin köşbaşısı. Astana, Türk akademiyası. Sarıarka ,2011, 456 bet.
315. **Умаров** А.А. Актуальные вопросы реформирования библиотек Республики Узбекистан. Вестник БАЕ. Москва, 2009. №1. 57-58 стр.
316. **Умаров** А.А. Национальная Библиотека Узбекистана им. А.Новаи. Вестник БАЕ. Москва, 2010. №2. 62-65 стр.

317. **Уотт У.М.** Влияние ислама на средневековую Европу. СПб. «Диля», 2008. 192 стр.
318. **Ülvi Almaz.** Azərbaycan-Özbək (çıqatay) ədəbi əlaqələri. Bakı. 2008, 326 səh.
319. **Venesiyalılar** Şah I Təhmasibin sarayında. Bakı, “Təhsil”. 2005. 112 səh.
320. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin inkişaf konsepsiyası. Bakı. BDU-nun nəşri.2012.
321. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik. I hissə. Bakı. BDU, 2004. 328 səh.
322. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik. III hissə.B.BGU-nun nəşri.2010.
323. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. dərslik. Bakı.BDU-nun nəşri.2008.
324. **Xələfov A.A.** H.Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi.B.2008.
325. **Xələfov A.A.** Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, “Azərnəşr”. 2011, 348 s.
326. **Xələfov A.A., Mehdiyeva N.D.** XX əsrdə Türkiyədə kitabxana işi. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №3. 231-242 səh.
327. **Xəlilov P.** Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. İ. Bakı: Maarif, 1994, 342 s.

328. **Хааг** Майкл. История Египта. Москва. «АСТ», 2009.
255 стр.
329. **Ханыков** Н. Записки по этнографии Персии. Москва,
«Наука». 1977, 152 стр.
330. **Халидов А.Б.** Рукописная культура в арабском
культуре. Москва, Восточная литература, 1987.
331. **Ханыков** Н. Экспедиция в Хорасан. Москва. «Наука»,
1973, 216 стр.
332. **Yarməmmədov** N. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı.
Bakı, “Nurlan”, 2009, 152 səh.
333. **Yesevi Ahmed.** Divanı Hikmetten seçmələr. Ankara,
2000. 524 səh.
334. **Юхма** М.Н. Очерки по истории Волжской Болгарии.
Чебоксары, 2011, 356 стр.
335. **Янг Джон.** Христианство. Москва, «Гранд». 2003, 384
стр.
336. **Zeynalov** F.R. Qədim türk yazılı abidələri (orta dövr).
Bakı: ADU nəşri, 1980, 96 s.
337. **Заходер Б.И.** горган и поволжие в 9-10 вв. Москва.
1962.